

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk ve Dîvânu Lugâti't-Türk'teki haritanın önemi

Cengiz Alyılmaz ^{*1}, Semra Alyılmaz ²

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye, calyilmaz@uludag.edu.tr

² Bursa Uludağ Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, semraalyilmaz@uludag.edu.tr

Kaynak Göster: Alyılmaz, C., & Alyılmaz, S. (2025). Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk ve Dîvânu Lugâti't-Türk'teki haritanın önemi. Geomatik, 10 (2), 274-293.

DOI:10.29128/geomatik.1641762

Anahtar Kelimeler

Kâşgarlı Mahmud
Dîvânu Lugâti't-Türk
dünya haritası
Türk haritacılık tarihi

Araştırma Makalesi

Geliş:17.02.2025
Reviz:02.03.2025
Kabul:03.03.2025
Yayınlanma:01.08.2025

Öz

Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı Devleti zamanında yaşamış soylu bir kişidir. Esas itibarıyla dil bilimci ve sözlük bilimcidir. O, çok iyi bir dil bilimci ve alan araştırmacısı olmasının yanında Türklerin bilinen ilk kültür tarihçisi, coğrafyacısı, kartografi, etnoloğu, antropoloğu, halk bilimcisi ve ansiklopedistidir. Kâşgarlı Mahmud'un doğum tarihi ve ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. Araştırmacılar tarafından doğum yılı olarak 1008, ölüm yılı olarak da 1105 yılı gösterilse de bu bilgi kesin değildir. Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk adını verdiği çift dilli sözlük niteliğindeki eserinde daha önce Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları yerlerden (Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız vd. boyların yaşadıkları bölgelerden) derleme yoluyla elde ettiği malzemeyi uyguladığı başarılı yöntemle çok iyi değerlendirmiş; Türkçenin bütün yönleriyle (fonetik, morfolojik, etimolojik ve semantik ve sentaktik bakımdan) Arapçayla atbaşı / başa baş giden bir dil olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Kâşgarlı Mahmud, eserine Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları bölgelerin ve yerlerin, onlarla komşu olan milletlerin / ülkelerin yaşadıkları yerlerin / coğrafyaların adlarını derli toplu biçimde dikkatlere sunulduğu bir de dünya haritası koymuştur. Söz konusu harita, renkli, yuvarlak / daire şeklindedir. Bu harita, Türkler tarafından bir dil / sözlük çalışması içinde yer verilen ilk haritadır. Harita, hem Kâşgarlı Mahmud'un bilgisini, birikimini hem de içinden çıktığı, yetiştiği milletin dilinin ve kültürünün de seviyesini yansıtmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde verdiği harita aslında onun bilgisine, birikimine, deneyimlerine, alan araştırmalarına ve incelemelerine dayanmaktadır. Haritada bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan, İpek Yolu'nun da işlek noktalarından biri üzerinde bulunan Balasagun şehri merkez olarak alınmış; diğer yerleşim yerleri, ülkeler, bölgeler ve yeryüzü şekilleri ona göre konumlandırılmıştır. Haritada dağlar kırmızı, denizler yeşil, kumluk alanlar sarı, ırmaklar mavi renklerle gösterilmiştir. Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları yerlere, bölgelere, şehirlere ilk kez bu haritada yer verilmiştir. Japonya başta olmak üzere bazı ülkelerin, milletlerin ve toplulukların yaşadıkları yerlerin adları da yine ilk kez bu haritada gösterilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te verdiği harita, bu sebeple hem Türk haritacılık tarihi bakımından hem de dünya haritacılık tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kashgarli Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk and the importance of the map in Dîvânu Lugâti't-Türk

Keywords

Kashgarli Mahmud
Dîvânu Lugâti't-Türk
world map
history of Turkish
cartography.

Research Article

Received: 17.02.2025
Revised: 02.02.2025
Accepted: 03.02.2025
Published: 01.08.2025

Abstract

Kashgarli Mahmud was a nobleman who lived in the Karakhanid State. He was essentially a linguist and lexicographer. In addition to being an excellent linguist and field researcher, he was the first known cultural historian, geographer, ethnologist, anthropologist, folklorist, and encyclopedist of the Turks. Kashgarli Mahmud's birth and death dates are not exactly known. Although researchers indicate 1008 as his birth year and 1105 as his death year, this information is not definite. Kashgarli Mahmud, in his bilingual dictionary work called Dîvânu Lugâti't-Türk, evaluated the material he obtained by compiling from the places where Turkish tribes and communities lived before (from the regions where Turkish, Turkmen, Oghuz, Çiğil, Yağma, Kırgız etc. tribes lived) very well with the successful method he applied; he tried to prove that Turkish is a language that is equal to Arabic in all aspects (phonetics, morphology,

etymology, semantics and syntax). Kashgarli Mahmud also included a world map in his work, where the names of the regions and places where Turkish tribes and communities live, and the places/geographies where the nations/countries neighboring them live are presented in an organized manner. The map in question is colorful and circular. This map is the first map included in a language/dictionary work by the Turks. The map reflects both Kashgarli Mahmud's knowledge and the level of the language and culture of the nation he emerged from and grew up in. The map given by Kashgarli Mahmud in his work is based on his knowledge, experiences, field research, and studies. In the map, Balasagun city, which is located within the borders of the Kyrgyz Republic today and is on one of the busy points of the Silk Road, is taken as the center; other settlements, countries, regions, and landforms are positioned accordingly. On the map, mountains are shown in red, seas in green, sandy areas in yellow, and rivers in blue. The places, regions, and cities where Turkish tribes and communities live are included for the first time on this map. The names of the places where some countries, nations, and communities, especially Japan, live are also shown on this map. For this reason, the map given by Kashgarli Mahmud in *Dîvânu Lugâti't-Türk* is of great importance both in terms of the history of Turkish cartography and the history of world cartography.

1. Giriş: *Dîvânu Lugâti't-Türk* yazılımcaya kadar Türkler:

Türklerin dili, tarihi, kültürü, yaşayışı ve inancı ile ilgili kaynaklar, Türklerin tarihini milattan önceki dönemlere götürmeye imkân sağlamakta; Türklerin yaşadıkları coğrafyalardaki milletlerin ve toplulukların tarihlerini, kültürlerini ve dillerini de ciddi şekilde etkilediklerini göstermektedir.

Türkiye'de ve Türkiye dışında son yıllarda tarihî eserler, arkeolojik kalıntılar, buluntular ve belgeler ışığında yapılan bilimsel - akademik araştırmalar ve incelemeler de özellikle Saka / İskit, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Kırgız, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Türklerin Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan engin coğrafyalarda varlıklarını ve egemenliklerini sürdürdüklerini kanıtlar niteliktedir.¹ Türklerin birçok hayvanı (bu bağlamda atı) evcilleştirip eğittikleri, evcilleştirdikleri hayvanların gücünden, etinden, sütünden, derisinden vd. yararlandıkları, başta Asya coğrafyası olmak üzere dünyanın birçok bölgesinde konargöçer hayat sürdürdükleri doğrudur. (Türklerin farklı coğrafyalara ulaşmalarında mücadeleciler ve savaşçı oluşlarının yanında atı evcilleştirmelerinin ve atlı arabaları icat etmelerinin de büyük katkısı olmuştur.) Bir kısmı konargöçer hayat sürmüş olsalar da Türklerin bazı boy ve topluluklarının erken sayılacak dönemlerde konargöçerlikten yerleşik hayata geçmiş oldukları da inkâr edilemez bir gerçektir. Farklı coğrafyalardaki mimari yapılar (barınma yerleri, evler, tapınaklar, kaleler, kuleler, göletler, sulama kanalları), mezarlar, mezarlıklar, kurganlar, heykeller, epigrafik öğeler (petroglifler / kaya üstü tasvirler, tasvirli dikili taşlar, damgalar, yazılar, yazıtlar), kullanım ve süs eşyaları da buna tanıklık etmektedir.

Türklerin bazı boy ve topluluklarının erken sayılacak dönemlerde konargöçerlikten yerleşik hayata geçmiş olmaları, bazı mesleklerde diğer milletlerden ve topluluklardan ileri sayılacak düzeyde olmaları, hem kendileriyle ilişki kurulmasını hem de gittikleri ve yaşadıkları bölgelerde kabul görmelerini sağlamıştır. Nitekim tarihte temeli hayvancılığa, tarıma, madencilığe ve askerliğe dayanan mesleklerde Türklerin öncü rol oynadıkları bilinmektedir.

Türklerin sanıldığı gibi aksine erken sayılacak dönemlerde yerleşik hayata geçmiş olmaları onların yazık ve kışık yerleşim yerleri (köyler, kasabalar, şehirler) inşa etmelerini sağlamıştır.

Eski Türk yazıtlarında ve eski Türk dili yadigarlarında bazen "balık (balgat / balgas / balgasun)", bazen "kent (çent / kant / kan / ken)", bazen "ulus", bazen de "il" kavramı işaretiyle karşılanan ve geniş alanlar üzerine son derece sistemli bir şekilde inşa edilmiş olan şehirler, yerleşik Türk kültür ve medeniyetine tanıklık etmekte ve eski Türk yaşayış ve inanışından derin izler taşımaktadır. Türk kültür ve medeniyetinin bu eski ve köklü tanıklarına ait ayrıntılar ise (kağanlık sarayı, surlar, gözetleme kuleleri, bina kalıntıları, mezarlar, yazıtlar, dikili taşlar, sütunlar, sütun altlıkları, heykeller, döşemeler, tuğlalar, künkler, kiremitler, sulama kanalları, metal, taş, ahşap ve seramik kullanım eşyaları) insanı ister istemez "*Bunların öncesinde ve sonrasında da şehirler olmalı*" düşüncesine sevk etmektedir.

Tarihte Türklerin doğuda ve batıda yoğun olarak yaşadıkları, uğruna savaş verdikleri (Moğol istilasına kadar da birçoğu devrinin en işlek merkezlerinden olan) bazı şehirler şunlardır: Beş Balık, Togu Balık, Babil Balık, Bay Balık, Ordu Balık (Kaşgar, Kaş Balık, Ka-Şa, Sulek / Sule), Kuz Balık (Gu Balık, Kuz Ordu, Kuz Uluş, Ordu Kent, Balagasun), Can Balık, Çakuk

¹ Türklerin tarihlerini (Kök)türk / Türk Kağanlığı Dönemi'nden öncesine götürmek istemeyen bazı bilim insanları, tarihî gerçekleri göz ardı edip Türklerin Sakalarla / İskitlerle, Hunlarla, Avarla vd. devletlerle, boy ve topluluklarla ilişkisini de yok saymaktadırlar. Türklerin, Türk dilinin, Türk edebiyatının tarihini (Kök)türklerle başlatan bilim adamları arasında "Türklerin göçebe kavim oldukları ancak aynı zamanda zengin bir kültüre ve gelişmiş bir alfabeyle de sahip buldukları" görüşü hâkimdir. Bu görüşün kendi içinde çelişkileri olduğu açıktır. Zira göçebe bir topluluğun veya kavmin kısa sürede zengin bir kültürü, dili, edebiyatı ve gelişmiş bir alfabeyle oluşturması mümkün değildir. Çünkü

milletlerin kendilerine ait kültürlerini dillerini, edebiyatlarını ve alfabelerini oluşturabilmeleri için yerleşik hayata geçmeleri ve binlerce yıllık bir geçmişe sahip olmaları gerekir. Bugün Asya ve Avrupa kıtalarındaki birçok ülkenin sınırları içinde kalan topraklardaki hem epigrafik eserler (petroglifler / kaya üstü tasvirler, tasvirli, damgalı ve yazılı taşlar), kurganlar, anıt mezar külliyyeleri, arkeolojik buluntular ve şehir kalıntıları hem de paralel tarihî kaynaklar, Türklerin tarihlerini Sakaların, Hunların, Avarların tarihleriyle irtibatlandırmaya ve milattan öncesine taşımaya açıkça imkân verir niteliktedir (Alyılmaz, 2012, s. 9-11).

Balık, Yengi Balık, Barçnılg Kent, Man Kent, Öz Kent (Öz Çent, Fergana), Taş Kent (Çaç, Şaş, Terken), Tün Kent, Semiz Kent (Semerkant), Süt Kent, Yar Kent, Yegen Kent, Temir Kapı (Temir Kapı, Demirkapı), Turfan, Bukarak (Buhara), Suğnak (Signak), Karnak, Barçuk, Karaçuk, Kazvin, Kinküt, Koçungar Başı (Koçgar Başı, Koç Başı), Kuça, Argu (Argu), Aşnas, Sayram (İsbicab), Savran, Talas (Taraz, Kumi Talas, Ulug Talas), Süyâb, Cend, Yafinç, Yafgu, Almalığ, Altun Kır, Altındağ, Altun Tepe, Çuy Tepe, Turtkul Tepe, Çardarı, Bayırkum, Balu, Barsgan, Barhan, İşkan, Keñçek Sengir, Yesî, Ribâtât... vd. kimi tarihî “kale şehir”, kimi de daimi yerleşim alanı / merkezi durumundaki bu şehirlerin birçoğunun adı, hem (Kök)türk Dönemi, Uygur Dönemi yazıtlarında ve kâğıda yazılı eserlerinde hem de (başta Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eser olmak üzere) Eski Türk Dili Dönemi'ne ait diğer eserlerde geçmektedir.

Eski Türk şehirleri hakkında Ebu'l Kasım Ubeydullâh b. Hurdâdbih tarafından yazılıp 886 yılında tamamlanan “*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*”te; 981-984 yılları arasında Kao-ch'ang Uygurlarına elçi olarak giden “*Wang Yen-t'ê'nin Seyahatnamesi*”nde; 982 yılında yazılmış olan “*Hudûdu'l-Âlem*”de; 1040'lı yıllarda Ebû Sa'id Abdülhayy b. Dahhâk el-Gerdîzî tarafından yazılmış “*Zeynü'l-Ahbâr*”da; 1154 yılında Ebû Abdullâh b. Muhammed el-Şerîf el İdrîsî tarafından yazılmış “*Nüzhetü'l-Müşâtâk*”ta; XII. yüzyılda Alaaddin Ata Melik Cüveynî tarafından yazılmış “*Tarih-i Cihangüşa*”da da önemli bilgiler bulunmaktadır. Bütün bu kaynaklardaki bilgiler, birçok boya, ele, obaya ayrılan Türklerin tarihin en eski dönemlerinden beri bir kısmının şehirlerde; bir kısmının ise, köylerde ve bozkırlarda yaşadıklarını ortaya koyar niteliktedir.

Haklarında hem eski Türk dili yadigârlarında hem de en ciddi tarihî kaynaklarda (tarih ve coğrafya kitaplarında, seyahatnamelerde) bilgiler bulunan eski Türk şehirlerinin bir kısmı bizzat Türkler tarafından inşa edilmiş; bir kısmı ise, verilen mücadeleler, uzun yıllar devam eden savaşlar sonrasında Türk milletinin eline geçmiştir (Alyılmaz, 2002, s. 303-304; Alyılmaz, 2015, s. 129-148).

Türklerin söz konusu yerleşim yerlerinde vücuda getirdikleri mimarlık eserleri ve epigrafik belgeler de onların kendilerine ait yerlerinin, yurtlarının, tarihlerinin, dillerinin, yazılarının, sayı sistemlerinin, kültür ve uygarlıklarının olduğunu kanıtlamaktadır.

2. Yöntem

Makalede esas itibarıyla nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi / incelemesi yöntemi uygulanmıştır.

Doküman incelemesi “Araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 140).

3. Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk hakkında:

3.1. Kâşgarlı Mahmud:

Bugün Türkiye'de ve Türk dünyasının farklı bölgelerinde “Kâşgarlı Mahmud”, “Mahmud Kâşgarî”, “Hazret-i Mevlâm”, “Hazret-i Mollam”, “Hazret-i Mollam Şemseddin”, “Hazret-i Mevlâm Şemsiddin ibn-i Hüseyin”, “Hazret-i Mevlâm Şemsiddin Hüseyin sahib kalem Mehmudil Kaşgeriy” adlarıyla / sıfatlarıyla tanınan,

yazarın tam adı Dîvânu Lugâti't-Türk'teki bilgiye göre “Mahmûd bin el-Hüseyin bin Muhammed el- Kâşgarî”dir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. XXIII; Mutiy ve Osmanov, 2002, s. 202).

Foto 1: Kâşgarlı Mahmud'u betimleyen bir heykelin üst / büst kısmının görüntüsü (Kâşgarlı Mahmud Anıt Mezar Kompleksi, Opal / Kâşgar; Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Kâşgarlı Mahmud'un kim olduğu, nerede doğduğu, nerede yaşadığı, nerede öldüğü, hayattayken ne iş yaptığı ve eseri hakkında bugüne kadar pek çok kitap, tez, makale ve bildiri hazırlanmıştır. (Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Birtek, 1944; Tekin, 1989; Kaçalın, 1994, s. 446-449; Silahdaroğlu, 1997; Nalbant, 2008; Barutcu-Özönder (ed.), 2008; Alışık, 2008, s. 65-78; Oğuz ve Sever, 2008, s. 461-481; Coşar ve Güneş, 2011a, s. 167-231; Coşar ve Güneş, 2011b, s. 19-86; Demirel ve Nalbant, 2014; Karabeyoğlu, 2015; Şen, 2019, s. 35-56; Ercilasun, 2020; Durukoğlu, 2022; Akün, 2022, s. 9-15). Belirtilen kaynaklardaki Kâşgarlı Mahmud'la ilgili bilgiler genelde yazarın eserinin farklı bölümlerinde kendisi, ailesi, yaşadığı çevre hakkında verdiği bilgilere dayanmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te kendisiyle ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır:

Ben onların (Türklerin) ülkelerini ve bozkırlarını inceledim; Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim. Zaten ben onların, dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkinlerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarındım. Böylece her boyun dili bende en mükemmel şeklini buldu. Sonra bu kitabı en iyi şekilde düzenleyerek yazdım. Yüce Allah'ın yardımına sığınıp kitabımı Dîvânu Lugâti't-Türk (Türk Lehçelerinin Divanı) diye adlandırarak ortaya koydum. Sonsuza kadar anılsın ve ebedî hazine olsun diye (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 2)

Foto 2: Kâşgarlı Mahmud'un türbesinin içinde bulunan ve Kâşgarlı Mahmud'u betimleyen bir tablonun görüntüsü (Kâşgarlı Mahmud Anıt Mezar Kompleksi, Opal; Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Dîvânü Lugâti't-Türk'ten ve konuyla ilgili kaynak eserlerden hareketle uzun zamandan beri araştırma ve incelemeler yapan bilim insanları, Kâşgarlı Mahmud'un bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan, Issık Göl yakınlarında Barsgan şehrinde dünyaya geldiğini, doğum ve ölüm yıllarının / tarihlerinin bilinmediğini, babasının adının Hüseyin Çağrı Tigin, dedesinin adının ise Muhammed Buğra Han bin Yusuf olduğunu belirtmektedir.

Bilim insanlarının Kâşgarlı Mahmud'un aslen Barsganlı olduğunu ileri sürmelerine Dîvânü Lugâti't-Türk'teki şu cümleler dayanak oluşturmaktadır:

Barsgan: Afrâsiyâb'ın bir oğlunun adı. Barsgan'ı o kurmuştur. Mahmud'un babası bu şehirdendir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. XXIV).

Çakan, "Kâşgarlı Mahmud'un Soy, Kısa Hayatı, Eserleri ve Mezarı Üzerine Bir İnceleme" başlıklı yazısında Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yazarının Kâşgarlı olduğunu, Barsgan'la bir ilgisinin bulunmadığını, babasının bir zamanlar devletin yönetim merkezlerinden biri olan Barsgan'da bir süre görev yaptığını, Kâşgarlı Mahmud'un "*Mahmud'un babası bu şehirdendir*" ifadesini de bu yüzden kullandığını belirtmektedir (2008, s. 28-29).

Kâşgarlı Mahmud'un kendinden "Mahmûd bin el-Hüseyin bin Muhammed el- Kâşgarî" olarak bahsetmiş olması yaşadığı dönemde adının önünde "Kâşgarî" / "Kâşgarlı" sıfatını tercih ettiğini göstermektedir. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde Kâşgar yakınlarındaki "Opal" için de "*Bizim bir köyümüzün adı*" ifadesini kullanmış olması

tesadüfi olmasa gerektir. Bu bilgilerden de hareketle Kâşgarlı Mahmud'un babasının Barsgan'da; kendisinin ise XI. yüzyılın başlarında Kâşgar'da dünyaya geldiğini belirtmek yanlış olmaz.

Gerek eser içindeki bilgiler, gerekse yapılan araştırma ve incelemeler Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin Çağrı Tigin'in Karahanlı Dönemi'nin yöneticileri arasında yer aldığını; annesi Bubi Rabia'nın da Kâşgar bölgesinin seçkin âlimlerinden Hoca Seyfeddin Büzügvar'ın kızı olduğunu belgelemektedir. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde kendi sıfatlarını sayarken kendinden "*(onların) soyca en köklülerinden*" diye bahsetmiş olması da soylu ailelerden geldiğine dikkat çekmek istemesindedir.

Kâşgarlı Mahmud'un kendisi hakkında verdiği bilgiler, Dîvânü Lugâti't-Türk'ün konusu ve içeriği Kâşgarlı Mahmud'un dönemin önemli medreselerinde (Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye'de vd.) farklı bilim dallarında çok iyi derecede öğrenim gördüğünü, büyük âlimlerden de dersler aldığını kanıtlamaktadır.

Nitekim Kâşgarlı Mahmud, medrese eğitiminin yanında Kâşgar'da Seyyid Celaleddin Bağdadî, Ebul Hasan Seyyid Hatem, Celaleddin Kâşgarî, İmameddin Kâşgarî gibi dönemin önde gelen âlimlerinden de dersler alır. Farklı âlimlerden aldığı dersler arasında Kuran, Hadis, Tefsir, Fıkıh, Arapça, Farsça, Dil, Edebiyat, İlm-i Hesap (Matematik), Cebir, Hendese (Geometri), Fizik, Kimya, İlm-i Coğrafya, İlm-i Tebabet (Tıp), Müzik, İlm-i Siyaset... bulunmaktadır (Çakan, 2008, s. 29).

Tanzimat Dönemi şair, yazar ve yöneticilerinden Ziya Paşa'nın (1829-1880) "*Ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz; şahsın görünür rütbe-i akli eserinde*" özdeyişi sanki Dîvânü Lugâti't-Türk'ten hareketle Kâşgarlı Mahmud'u anlatmak için söylenmiş gibidir. Eserini ve yapılan çalışmaları göz önünde bulundurarak Kâşgarlı Mahmud hakkında özetle şunları kaydetmek mümkündür:

XI. yüzyılın başlarında dünyaya gelen, XI. yüzyılın sonlarında da vefat eden Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı Dönemi'nin soylu / yönetici ailelerinden birine mensuptur. (Karahanlı Dönemi, yöneticileri ve Türk dünyasının o dönemdeki durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Arat, 1991, s. IX-XXI; Genç, 1997; Divitçioğlu, 2001; Huncan, 2007, Yılmaz, 2019).

Eserinden Kâşgarlı'nın iyi eğitim öğretim gördüğü, Türkçeyi, Türk lehçelerini, Arapçayı, Farsçayı çok iyi derecede bildiği, çok iyi bir araştırmacı, bilge bir bilim insanı ve öğretici olduğu anlaşılmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud'un yaklaşık bin yıl önce, çok zor şartlar altında karşılaştırmalı, örneklemeli ve açıklamalı çift dilli, ansiklopedik bir eseri (sözlüğü) yazmasında onun aldığı eğitimin yanında dil, tarih, edebiyat, sosyoloji, kültür, siyaset ve uluslararası ilişkiler alanlarındaki olağanüstü bilgi, birikim ve deneyimlerinin de rolü büyüktür.

Kâşgarlı Mahmud, esas itibarıyla dil bilimcidir (lengüisttir), dilcidir, dil bilgisi uzmanıdır; sözlük bilimcidir (leksikologdur) ve lehçe bilimcidir (diyalektologdur). Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgat'it-Türk dışında (kendisinin eserinde belirttiği) yine Arapça olarak yazıldığı anlaşılan "Kitabu Cevahiri'n-Nahv fi Lûgat'it-Türk" adlı bir dil bilgisi kitabı daha olduğu bilinmektedir. (Kâşgarlı Mahmud'un bu eserine, bugüne kadar ne yazık ki ulaşılamamıştır).

Kâşgarlı Mahmud, Türkçenin eğitimi ve öğretimiyle ilgili olarak yaklaşık bin yıl önce bilinçli bir şekilde özgün eser yazan ilk kişidir. Yani o, hem “Ana Dili” olarak “Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Alanı”nın hem de “Yabancılar Türkçe Öğretimi” alanının ilk araştırmacısı ve bilim adamıdır. Onun kendisinden sonra gelip çok dilli ve karşılaştırmalı sözlükler ve dil bilgisi kitapları yazan pek çok Türk bilginine de önderlik yaptığını belirtmek gerekir. (Günümüzde sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi “Türk Lehçeleri”, “Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi”, “Yabancılar Türkçe Öğretimi” alanlarında çalışanların Kâşgarlı Mahmud’u ve onun eşsiz eseri Dîvânü Lugâti’t-Türk’ü bilmeme, ihmal etme, ondan yararlanmama... lüksleri yoktur).

Kâşgarlı Mahmud, her ne kadar çok iyi bir dil bilimci ve dilci olsa da o aynı zamanda, Türklerin bilinen ilk tarih, coğrafya, etnoloji ve kültür araştırmacısı, halk bilimcisi, ansiklopedistidir.

Kâşgarlı Mahmud, gerçek bir bilim insanıdır; “Türkçülük Bilimi”nin (bilenen ve yaygın terimiyle “Türkoloji”nin) kurucusu ve öncüsüdür. Nitekim Türklerin kökeni, Türklerin yaratılışı, Türklerin tarihi, Türk boyları ve toplulukları, Türk boylarının ve topluluklarının dağılımı, adları, ünvanları, yaşadıkları coğrafyalar, sahip oldukları yerler, yer adları (onların köyleri, kasabaları, şehirleri, dağları, gölleri, akarsuları), yaşayışları, inançları, töreleri, hukuk sistemleri, sanat ve estetik anlayışları, mizaçları, birbirleriyle ve başkalarıyla olan ilişkileri, Türkçeyi kullanmadaki farklılıkları, lehçeleri, yazıları, damgaları, sayıları / sayı sistemleri, duaları, bedduaları, övgüleri, yergileri, sövgüleri, deyimleri, vecizeleri, atasözleri, türküler, şarkıları, koçaklamaları, ağıtları, mitleri, destanları, doğum, düğün, nişan, evlenme, bayram, kutlama, eğlenme, yeme ve içme, yas, ölüm, defin, mezar âdetleri, yemekleri, giyimleri, kuşamları, musikileri ve musiki aletleri, kullanım ve süs eşyaları, hayvanları, alışveriş tarzları... hakkında ilk ayrıntılı bilgileri veren kişi Kâşgarlı Mahmud’dur.

Kâşgarlı Mahmud, Türklerin yaşadıkları coğrafyaları gezip dolaşan, Türklere ait somut ve soyut değerleri eserine taşımaya başarabilen, yerinde / alanda araştırma, inceleme ve gözlem yapan eşsiz bir bilim insanı ve gezgindir. Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lugâti’t-Türk’te gerçekleştirdiklerini konuyla ilgili Türkiye’de ve Türkiye dışında bütün kurum ve kuruluşlarda görev yapan bilim insanları bir araya gelseler değil 5 yıl, 50 yıl içerisinde başarmaları mümkün değildir.

Kâşgarlı Mahmud’un doğum tarihi gibi ölüm tarihi de tam olarak bilinmemektedir. Araştırmacılar tarafından doğum yılı olarak 1008, ölüm yılı olarak da 1105 yılı gösterilse de bu bilgi kesin değildir. Ancak onun çok yaşadığı ve eserini tamamladıktan sonra Bağdat’tan tekrar Kâşgar’a döndüğü ve ömrünün sonuna kadar kurmuş olduğu medresede (Medrese-i Mahmudiye’de) dersler verdiği tahmin edilmektedir.

Kâşgarlı Mahmud’un mezarı / türbesi Uygur Özerk Bölgesi’nde Kâşgar yakınlarındaki (45 km) Opal’dadır. Türbenin özgün hâli geride kalan tarihî süreçte yıkıldığı için bulunduğu yere yeniden inşa edilmiştir.

Foto 3: Kâşgarlı Mahmud’un anıt mezar alanının girişinden bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Foto 4: Kâşgarlı Mahmud’un türbesinden genel bir görüntü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Foto 5: Kâşgarlı Mahmud’un türbesindeki sandukanın görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Bugün de bölge halkı tarafından çok sevilen Kâşgarlı Mahmud, “Hazret-i Mollam Şemseddin”, “Hazret-i Mollam” vd. adlarıyla bilinmekte; çok sevilip sayılmakta ve türbesi ziyaret edilmektedir. Bölge halkı türbe ve çevresinde bulunan akarsuları ve ağaçları da kutsal sayıp “Türklerin esas itibarıyla burada yaşadıklarına ve bütün dünyaya buradan yayıldıklarına” inanmaktadırlar.

Foto 6: Türklerin doğuş yeri olduğuna inanılan, Kâşgarlı Mahmud'un türbesinin yakınlarındaki kutsal sayılan kaynak suyun çıkış noktasının ve Kâşgarlı Mahmud'un diktiğine inanılan ağacın ("Hayhay Terek" in) alt kısmının görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

3.2. Dîvânu Lugâti't-Türk:

Dîvânu Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072-1077 yılları arasında dar anlamda Araplara geniş anlamda İslam dünyasına Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış bir eserdir. Eserin başka nüshalarının varlığı bilinmiş olsa da bugün itibarıyla ana nüshadan istinsah edildiği anlaşılan yalnızca bir nüshası elde bulunmaktadır.

Foto 7: Kâşgarlı Mahmud'un eserinin ve kendi adının geçtiği sayfanın ilgili kısmının görüntüsü (Foto: Kâşgarlı Mahmud, 1990, s. 1)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün elimizdeki tek nüshası, İstanbul Fatih'teki Millet Yazma Eser Kütüphanesi A. E. Arabî kısmında, 4189 numarada bulunmaktadır. Yazma Muhammed bin Ebî Bekr bin Ebî'l Feth es-Sâvi tarafından müellif nüshasından Şam'da istinsah edilmiş ve istinsah hicrî 664 yılında, Şevval ayının 27'si Pazar günü (1 Ağustos 1266'da) tamamlanmıştır Söz konusu nüsha Ali Emirî tarafından 1912 yılında Sahaf Burhan Bey'den satın alınmış; sonra kendi kurduğu Millet Kütüphanesine (diğer kitaplarıyla birlikte) bağışlanmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. XXXVI, XLI).

Eserdeki (yazmadaki) bilgilerden eserin Bağdat'ta tamamlandıktan sonra Abbasi Halifesi Ebu'l-Kâsim Abdullah el-Muktedî bi-Emrillah'a² sunulduğu anlaşılmaktadır:

Bu eseri, yüce peygamberin makamında oturan ve Haşim soyunun Abbas oğulları kolundan olan büyüğümüz ve öncümüz Abû'l-Kâsim 'Abdu'llah'ın -ki müminlerin emiri ve âlemlerin Rabbi'nin halifesi olan

Muhammad al-Muktadi bi-amrillâh'ın oğludur-fermanıyla yazdım. Allah, onu daima yüce tutsun, rahatını bozmasın ve bahtiyar etsin; onun hâkimiyet esaslarını yücelik uğrunda yarışanların meydanında koştığı bir izzetle perçinlesin. Onun fermanlarını, insanların onun avucunun cömertliğinden beslendikleri bir bereketle, yıldızı parlak bir zenginlikle, oku hedefi vuracak bir kararlılıkla, her zaman muzaffer olmayı âdet edinmiş dostlarla ve eziklik zilletine düşar olmuş düşmanlarla yüceltsin. Gölgesini, güzelliğini, kudretini, ihsanını ve saygınlığını Müslümanların başından eksik etmesin (Kâşgarlı Mahmud, DLT; Kaçalin, 2023, s. 33-34).

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'ü Halife'ye sunmuş olması son derece anlamlıdır ve önemlidir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud eserinde Türklerle ilgili çok önemli bilgiler vermekte ve hadisler nakletmektedir:

[Kâşgarlı] Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud der ki:

Gördüm ki Allah devlet güneşini Türk burçlarında doğduruyor, bütün felekleri onların hükümrânlığı ile döndürüyor. Onlara Türk adını verip hükümrân kalmış ve onları dönemin egemen gücü eylemiş. Dönem insanının idaresini onların eline vermiş ve onları insanların başına getirip hak yolda desteklemiş. Onlara intisap edip yollarında yürüyenleri yüceltiyor, istedikleri her şeye nail eyliyor ve yaramaz insanların eziyetinden koruyor.

[O zaman anladım ki] akılı olana yaraşan, oklarına hedef olmaktan korunabilmek için bu insanların tuttuğu yolu tutmaktır. Derdini dinletebilmek ve gönüllerini kazanabilmek için ise onların dilleriyle konuşmaktan daha güzel bir yol yoktur. Bir düşman, korkusundan dolayı gelip onlara sığınınca onu güvende kılarlar. Sonra başkası da ona sığınır ve zararı giderilir.

Buhârâ'nın sözüne güvenilir bir âliminden ve ayrıca Nişâburlu bir âlimden duydum. Her ikisi de kendilerine ait rivayet zinciri ile şunu naklediyorlardı: Allah Resulü (s.a.v.); kıyamet alametlerini, ahir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacağını söylediği sırada "Türk dilini öğreniniz; çünkü onların uzun sürecek egemenlikleri vardır." buyurdu. Bu hadis doğru ise -ki sorumluluk rivayet edenlere aittir- Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur; yok doğru değilse o zaman da akıl bunu gerektirir (Kâşgarlı Mahmud, DLT; Kaçalin, 2023, s. 33).

Kâşgarlı Mahmud'un Türklerin yaratılışı ile ilgili olarak naklettiği bilgiler de son derece ilgi çekicidir:

türk: Türk, "Nuh'un -aleyhi's-selâm- oğlunun adıdır. Bu, Allah'ın, Nuh'un -aleyhi's-selâm- oğlu olan Türk'ün neslinden gelenlere verdiği bir addır. Nitekim "insan" (*al-insan*) da *hal atâ alâ'l-insânî hin^{un} min ad-dahri*: "Elbette insanoğlunun üzerinden, henüz hiç sözünün edilmediği bir zaman geçmiştir." [K. 76: 1] âyetinde Âdem'in -aleyhi's-selâm- adı olup burada tek bir kişi için kullanılmıştır. *la-kad halaknâ'l-insâna fi ahsani takwimⁱⁿ summa rada dnâhu asfala sâfilina ... illâ'l-lazina âmanû wa-amilus-sâlihâti* "Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısına indirdik ama inanıp yararlı işler yapanlar bunun dışındadır." [K. 95: 4-6] âyetinde geçen "insan" kelimesi ise bir çokluk adıdır çünkü teklerden istisna (hariç tutma) yapılamaz. Burada da böyledir. Nuh'un -aleyhi's-selâm- oğlunun adı olan Türk, teklik ifade eden bir addır. Neslinin adı olduğunda ise bir çokluk

² Muktedî bi-Emrillah hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hartmann, 2020, s. 142-143.

adıdır (*ism cam'*). Nitekim “beşer” kelimesi de teklik ve çokluk yerinde kullanılmaktadır. Bunun bir başka örneği de “Rüm” kelimesi olup İshak'ın -aleyhis-selâm- oğlu İysu'nun oğlu Rüm'un adı iken onun nesline de bu ad verilmiştir. Türk kelimesi de böyledir.

Biz “*Türklere bu adı yüce Allah verdi.*” dedik çünkü bize Kâşgarlı Halef oğlu şeyh, imam, zahid Hüseyin, Garkıoğlu'ndan, o da Ebûd-Dunyâ oğlu adıyla tanınan Şeyh Ebû Bekr Muğîdu'l-Carcarâî'den ahır zaman üzerine yazmış olduğu bir kitapta Allah Resulü'nün -sallallahu aleyhi ve sellem- şöyle buyurduğunu nakletmiştir: Kâşgarlı Halef oğlu şeyh, imam, zahid Hüseyin, ona da Garkıoğlu Ebûd-Dunyâ oğlu adıyla tanınan Şeyh Ebû Bekr Muğîdu'l-Carcarâî *yakulu'llahu calla wa-'azza inna li cund^{an} sammaytuhum at-turka wa-askantuhum al-maşrika fa izâ gadibtu alâ kawmⁱⁿ sallattuhum 'alayhim*: Yüce Allah şöyle buyuruyor: “Benim kendilerine “Türk” adını verdiğim ve doğuya yerleştirdiğim bir ordum vardır. Bir kavme kızsarsam bu ordumu, onların başına bela ederim.” Bu, Türklerin bütün insanlara karşı sahip oldukları bir üstünlüktür çünkü Allah onların adını bizzat kendisi koymuş ve onları yeryüzünün en yüksek, havası en temiz bölgesine yerleştirmiş, üstelik “Benim ordum” diyerek onları kendisine ait kılmıştır. Kaldı ki Türklerin, güzellik, sevimlilik, parlak yüzünlük, ediplik, büyüklere saygılı davranma, ahde vefa, övünmekten uzak durma ve yiğitlik gibi övülmeğe değer pek çok güzel vasıfları vardır (Kâşgarlı Mahmud, DLT; Kaçalın, 2023, s. 163).

Kâşgarlı Mahmud'un Türklerle ilgili olarak naklettiği hadislerle ve verdiği bilgilere rağmen eserini halifeye sunmayı başarabilmesinde onun soylu bir aileden gelişi, aklı, zekâsı, çok iyi bir bilim adamı oluşu ve Türklerin o dönemdeki gücü ve kudreti de rol oynamıştır. Nitekim Türklerin Karahanlılar ve Selçuklular dönemlerinde çok güçlü oldukları bilinmektedir.

Foto 8: Karahanlılar Dönemi'nin sınırlarını yansıtan bir haritanın görüntüsü

(Harita Foto: https://en.wikipedia.org/wiki/Kara-Khanid_Khanate#/media/File:Kara-Khanid_Khanate.png)

Karahanlılar ve Selçuklular dönemlerinin önemli yıllarına / anlarına tanıklık eden Kâşgarlı Mahmud, eserinde Türk boy ve topluluklarından söz ederken Oğuzlardan ayrıntılı şekilde bahsetmiş; onların boy teşkilatları, damgaları, kutsal kuşları, lehçeleri, yaşayışları ve inanışları hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Bağdat'ta bulunduğu yıllarda Türk boy ve toplulukları, Anadolu coğrafyasında Oğuz Türklerinin (Kınık boyunun) önderliğinde Bizans

İmparatorluğu'na diz çöktürmüştü; “Alınamaz, ele geçirilemez!” denilen toprakları alarak bu topraklara Türk mührünü vurmuşlardır. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde Oğuzlara ve Oğuz Türkçesine özellikle yer vermesinin sebebini biraz da burada aramak gerekir.

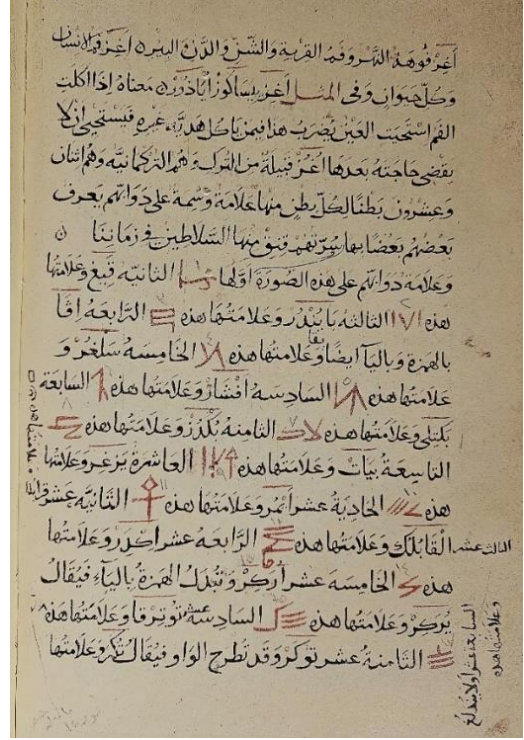

Foto 9-10: Dîvânü Lugâti't-Türk'te Oğuzlardan bahsedilen sayfalardan görüntüler (Kâşgarlı Mahmud, 1990, s. 31-32)

Dîvânü Lugâti't-Türk'te Türklerden, Türk boy ve topluluklarından söz edilmiş olsa da, eser, esas itibarıyla çift dilli bir sözlüktür. Arapça olarak yazılmış; eserde madde başları, karşılaştırma ve açıklamalara esas teşkil eden dile ve edebî türlere ait öğeler [anlamalı dil öğeleri (sözcükler, sözcük grupları, deyimler, vecizeler,

atasözleri, şiirler...) ve görevli dil öğeleri (ekler, edatlar, ek+ekler, ek+edatlar)] Türkçe olarak verilmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un eserine karşılaştırma ve örnekleme unsuru yaklaşık 8500 Türkçe sözcüğü aldığı, bu sözcükleri eserine alırken seçime tabi tuttuğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kâşgarlı, eserinin "Kitapta Söylenen ve Söylenmeyen Şeyler Üzerine Söz" başlıklı bölümünde bu hususta şunları kaydetmektedir:

Yazdığım dağlar, çöller, dereler, sular, göller İslâm Türklerinin ellerinde bulunanlardır. Çünkü dillerde dolaşan bunlardır. Bunları tanımış oldukları için yazdım; tanınmamış olanların birçoklarını bıraktım. Müslüman olmayan Türk illerinden bir takımını dahi yazdım; gerisini, yazmadım çünkü onları yazmakta bir fayda yoktu. Türk diline sonradan girmiş olan kelimeleri yazmadım; erkek ve kadın adları da yazılmadı. Bunlardan *-ancak doğru bilinmesi için-* çok kullanılan, herkes tarafından bilinen adlar yazıldı (Kâşgarlı Mahmud, DLT; Atalay, 1985, I, s. 27).

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün sistemi hakkında da şunları belirtmektedir:

Ben bu kitabı hikmet, seci, atalar sözü, şiir, recez, nesir gibi şeylerle süsleyerek hece harfleri sırasınca tertip ettim. İrdemen onu yerinde bulsun, arayan sırasında arasın diye her kelimeyi yerli yerine koydum; derinliklerini alana çıkardım; katlıklarını yumuşattım. Yıllarca birçok güçlüklerle göğüs gerdim. Bu lûgat kitabını (sözlük) baştan sonuna dek sekiz ayırmda topladım.

Birincisi: Hemze kitabı. Tanrı'nın kitabı ile uğurlanmak için ben kitabıma hemze ile başladım.

İkincisi: Salim Kitabı

Üçüncüsü: Muzaaf Kitabı

Dördüncüsü: Misal Kitabı

Beşincisi: Üçlüler Kitabı

Altıncısı: Dörtlüler Kitabı

Yedincisi: Gunne Kitabı

Sekizincisi: İki harekesiz harfin birleşmesi kitabı

Her kitabı isimler ve fiiller olmak üzere ikiye ayırdım. İsimleri fiillerden önce yazdım; arkasından fiilleri getirdim. Herbirini kendi sırasına göre ayırmalara ayırdım. Öne hangisi gelmek gerekse onu öne, ikinci derece de gelmesi gerekli olanı sona koydum. Herkesin bilmesi kolay olsun diye kitapta ve bölümlerde ad olarak Arap dilince olan istilahları aldım

(Kâşgarlı Mahmud, DLT; Atalay, 1985, I, s. 6).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, ad türünden sözler Türkçe olarak verildikten sonra yanına Arapça karşılığı yazılmış, açıklaması yine Arapça yapılmıştır. Fiil bölümünde ise belirli geçmiş zaman üçüncü teklik kişi çekimindeki Türkçe fiillerin gösterilmesinden sonra anlam verilmemiş, madde başındaki fiilin içinde geçtiği örnek cümleler Türkçe olarak yazılmıştır. Üstü kırmızı mürekkeple işaretlenen Türkçe örnek cümlelerin yanında da Arapça anlamları gösterilmiştir. Böylece madde başındaki fiilin anlamı da ortaya çıkmış olmaktadır. Sözlük bölümünde madde başı sözlerin bu düzen içerisinde verilmesi, Kâşgarlı Mahmud'un dil bilimciliğinin yanı sıra dil öğretimi konusunda da bilgi sahibi olduğunu göstermektedir (TDK, 2025).

Alyılmaz, "Sözlük Bilim ve Dîvânu Lugâti't-Türk" başlıklı makalesinde Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu

Lugâti't-Türk'te uyguladığı yöntemle ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir:

Kâşgarlı'nın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan Türkçe kelimeler Arapça kaidelere göre tasnif edilmiştir. Oysa bu sözcüklerin Arapça'daki aslı ve zaid harflerin yazımının göz önünde bulundurulması, hareket sisteminin esas alınması, sözcüklerin bablara ve kalıplara sokulması pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. Her ne kadar Kâşgarlı bu sistem hakkında: "*Herkesin bilmesi kolay olsun için...*" diyorsa da gerçekte uygulanan sistem Türkçe için bir zorlamadır. Nitekim meseleye lengüistik açıdan yaklaşıldığında bu zorlamanın şiddeti daha fazla hissedilir ve boyutları genişler. Ancak Kâşgarlı, gönlünde bir şeylerin endişesini duyduğu, başka şeyleri amaçladığı için böyle bir yolu tercih etmiştir. Nitekim o, eserini Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazmıştır; doğal olarak da onların kolay öğrenebilecekleri ve anlayabilecekleri yollara başvurmuştur. Fakat Kâşgarlı'nın bütün endişesi yalnızca bundan ibaret değildir. Onun asıl amacı "Türk dilinin Arapçayla atbaşı giden / başa baş giden bir dil olduğunu ortaya koymak"tır. Yani Kâşgarlı: "*Arapçada var olan Türkçede de var.*" diyebilmek için bu yolu tercih etmiştir. Örneğin: Arapçadaki gunnelere (nazal / burundan söylenen seslere), Türkçe'de nazal / burundan söylenen *ŋ* (ng)'yi karşılık olarak göstermesi de böyle bir düşüncenin ürünüdür. Nitekim onun, "*Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye Halil'in Kitabü'l Ayn'ında yaptığı gibi kullanılmakta olan kelimelerle bırakılmış bulunan kelimeleri bu kitapta birlikte yazmak, ara sıra, yüreğime doğar dururdu.*"³ cümleleri de görüşümüzü destekler niteliktedir (1994, s. 13)

Alyılmaz, aynı makalede Kâşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'te, daha önce Türk Elleri'nden (Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız vd. boylarının yaşadıkları bölgelerden) derleme yoluyla elde ettiği malzemeyi uyguladığı başarılı yöntemle çok iyi değerlendirdiğini, Türkçenin bütün yönleriyle (fonetik, morfolojik, etimolojik ve semantik ve sentaktik bakımdan) Arapçayla atbaşı / başa baş giden bir dil olduğunu kanıtladığını belirtmektedir (1994, s. 13-14).

Kâşgarlı Mahmud'un, XI. yüzyıl Türk dünyasına yayılmış bütün Türk boylarının yaşadıkları bölgelerden, oturdukları büyüklü küçüklü yerleşim merkezlerinden buraları bizzat dolaşarak malzeme toplamış olması; Karahanlı yazı dilindeki sözleri verirken, onları öteki Türk lehçe ve ağızlarından topladığı örneklerle karşılaştırması, gerekli yerlerde bunlar için ses bilgisi ve gramer açıklamaları yapmış olması, onun eserini, modern dilcilik metodlarına göre hazırlanmış ansiklopedik bir sözlük; geniş çapta karşılaştırmalı bir gramer durumuna getirmiştir. Elimizde, Türkçenin eski devirlerini ele alan bu vasıfta, bu genişlik ve derinlikte başka bir eser bulunmadığından, *Divanu Lûgat-it-Türk*, Türk lehçe ve ağızları için değer biçilmez bir kaynak durumuna girmiştir (Korkmaz, 1995, s. 257).

Karahan, Kâşgarlı Mahmud'un, Dîvânu Lugâti't-Türk'te hem Türkçenin söz varlığının zenginliğini hem de lehçelerin birbirleriyle olan ilişkilerini (benzer ve ayrılan taraflarını) ortaya koyduğunu şöyle ifade etmektedir:

³ Kâşgarlı Mahmud, DLT; Atalay, 1985, I, s. 7.

Yaşadığı çağa göre iyi bir dilci olduğu anlaşılan Kâşgarlı Mahmud'un naklettiği lehçe(lere ait) söz söz varlığı da gerek tarihî Türk dilinin söz varlığının zenginliğini ortaya koyma, gerekse lehçeler arasındaki söz farklarını gösterme bakımından dikkate değer kayıtlardır. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki lehçe(lere ait) söz varlığının bir kısmı Orhun Türkçesinden itibaren tanıklanan sözcükleri içermekte, bir kısmı ise Kâşgarlı Mahmud'un kayıtlarında görülmekte ve daha sonraki eserlerde yer almaktadır. Bu kayıtlar sözcüklerin yaşının, coğrafyasının tespiti için önemlidir. Ayrıca başka tarihî eserlerde tanıklanmayan tek örnek sözcükler de XI. yüzyıl Türk topluluklarının sosyokültürel özelliklerine temas eden özellikli sözcüklerdir. Dil, kültür ve tarih araştırmalarına yol gösteren bu özellikli sözcükleri, yalnızca Kâşgarlı Mahmud kayıt altına almıştır. Dîvân'da Karahanlı yazı dilinin dışında bir sözcüğün diğer lehçelerde kazandığı anlamlar verilmiş, hangisinin daha doğru ya da sözcük köküyle ilgili olduğu belirtilmiştir.

Bugün olduğu gibi XI. yüzyılda da Türk lehçelerinin birbirleriyle etkileşim içinde olduklarını Dîvân'da görebiliyoruz. Yakın coğrafyalarda olan, aynı boy birliği içinde olan, ticaret ve kültür ilişkileri olan ya da birbirleriyle sürekli bir egemenlik mücadelesi yaşayan Türk boylarının lehçeleri birbirlerini etkilemiştir. Bu siyasi, sosyal ilişkiler ve coğrafi yakınlık, toplulukların dillerinde kimi ortaklıkları da beraberinde getirmiştir. Kâşgarlı'nın kayıtlarında XI. yüzyılda Karahanlı Devleti'nin kuzeybatısında bulunan Oğuzlarla Kıpçakların dil ilişkileri; Kıpçak bozkırı ve İdil boylarındaki Bulgar, Suvar, Kıpçak, Yemek lehçelerinin birbirleriyle ilişkileri; komşu şehirlerde yaşayan Argularla Oğuzların lehçe ilişkileri; Karahanlı devlet yapılanmasında etkili olan Yağma, Tuhsı ve Çiğil lehçeleri arasındaki dil ilişkileri dikkat çekmektedir.

XI. yüzyıl Türk lehçelerinin birbirleriyle olan ilişkileri yanı sıra, bu lehçelerin modern Türk lehçeleriyle bağlantıları da görülmektedir. Kâşgarlı'nın lehçelerle ilgili naklettiği bilgilerin bir kısmı modern Türk lehçeleriyle örtüşmekte, bir kısmı da dağınık hâlde Türk lehçelerinde yaşamaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te bahsedilen Argu lehçesi, modern Türk lehçelerinden Halaçça ile büyük ölçüde örtüşmektedir. ... Dîvân'da kaydedilen Oğuz lehçesine ait ses ve söz varlığı özellikleri de tarihî ve modern Oğuz Türkçesiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. ... Dîvân'daki Oğuz lehçesi söz varlığı büyük ölçüde modern Oğuz lehçelerinde tanıklanmaktadır. Bu benzerlikler Kâşgarlı'nın Oğuzca ile ilgili kayıtlarının güvenilirliğini göstermektedir. Benzer biçimde Kıpçak lehçesi kaydıyla verilen bazı özellikleri de modern Kıpçak lehçelerinde görmek mümkündür

(2013, s. 613-614).

Kâşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Türk boy ve topluluklarının tarihine, edebiyatına, kültürüne, etnolojisine, halk bilimine, onomastiğine [özel adlara (ırmak, göl, dağ, şehir, kişi, boy, millet, devlet, ülke, adlarına)], coğrafyasına ait zengin söz varlığıyla birlikte, Türkler, Türk boyları ve Türk lehçeleri hakkındaki çok önemli bilgileri, özdeyişleri, atasözlerini, şiir örnekleri... örnekleme, açıklama ve tanıklama unsuru olarak kullanmış olması, aynı zamanda XI. yüzyılda Türklerin yaşadıkları coğrafyaları, yurtları, yaşayışları, inanışları, davranışları hakkında da pek çok bilginin ortaya

çıkmasına, bilinmesine ve günümüze kadar ulaşmasına da vesile olmuştur.

Kâşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk'te zengin söz varlığına yer verdiği, bunların arasında coğrafi adlarla / yeryüzü şekilleriyle ilgili olanların da önemli miktarı teşkil ettiği bilinmektedir. Aysun Gündüz Önal ve Mustafa Şenel "Yer Adları (Toponimi) Açısından Divanü Lûgati't-Türk" başlıklı makalelerinde Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen / yeryüzü şekilleriyle ilgili söz varlığını Besim Atalay tarafından yayımlanan "Dîvânu Lugât-it-Türk" tercümesinin IV. cildinden ("Dizin"den) hareketle şöyle tespit etmişlerdir:

Dağ adları / [Dağlarla, tepelerle vd. ilgili kavram işaretleri]:

argu: iki dağ arası, uçurum (s. 31)

art: sırt; dağ beli ve sırtı; sarp yer yokuş, boyun, tepe (s. 33)

aşak: aşağı; dağ gibi (s. 42)

baldir: dağın burun gibi çıkan yeri. (DLT. IV, s. 64)

boynak: dağ boynu, belen (s. 105)

büktir: dağlardaki çukur ve sert yerler; inişli çıkışlı yerler (s. 124)

çaxşak: dağ tepelerindeki taşlık yer (s. 130)

çugurdan: uçurum, yar (s. 159)

edhiz: yüksek; yüksek yer, her şeyin yükseği (s. 168)

edhiztag: geçit vermeyen dağ (s. 168)

egin: egin, sırt (s. 171)

eyegüyer: dağın ortası (s. 209)

ıdhuktag: geçitsiz sıra dağlar (s. 215)

kadrak: dağ katları ve kıvrımları, yamaç, yan (s. 246)

kadrak lan: dağın girintisi, çıkıntısı, sert yeri (s. 247)

keriş: üstüne çıkılabilen dağ tepesi (s. 303)

korum: kaya. (s. 347)

kötki: tepe, dağlık yer, toprak yığını, tepelik (s. 367)

obuzlug: sarp (s. 421)

ograg: dağ yamacı, derenin dönemeci (s. 424)

oylug: sarp, engebeli yer (s. 422)

ödh: dağ (s. 450)

sengir: dağ çıkıntısı, dağ burnu (s. 505)

tagı: dağın dönemeci (s. 425)

talkıg: dağların çatıştığı yer (s. 565)

tezginc: dağ dönemeci, dağ büklümü (s. 612)

udhu: tepe (s. 685)

üngür: in, mağara (s. 713)

üşeng taş: düz kaya (s. 717)

üyük: tepe gibi yüksek olan yerler (s. 719)

yalım: sarp, dik, yalçın (s. 735)

yalt: yalçın, sert (s. 737)

yangrak: dağ kıvrımı ve büküntüsü (s. 743)

yar: suların açtığı uçurum (s. 747)

yarag: yarık, gedik (s. 747)

yarsgag: dağda ve başka yerde ayağın kayabileceği yer (s. 752)

yawug: sel suyunun yüksekten yuvarladığı kaya parçası (s. 762)

yörgenç: dağ dönemeci, dağ büklümü, kıvrık (s. 805)

Su adları / [sularla ilgili kavram işaretleri]:

akın: sel, akıntı (s. 1)

akındısuw: akan su (s. 16)

alış: su ağzı, suyun havuzdan veya suvattan dökülen ağzlar (s. 20)

arık: ırmak, ark, germeç, kaş, kanal (s.32)

arıklan-: su akarak ark yapmak, yol ve hendek yapmak (s. 33)

arıklık: nehirlilik, ırmaklık (s. 33)

batruşsuw: bulanık su (s. 76)

bulgak: bulanık (s. 114)

bulgayuk: bulanık (s. 115)
çokrama yul: suyu çok olan, fıskıran kaynak (s. 156)
çulman: su birikintisi (s. 160)
çat: kuyu (137)
egrım: düden, suyun toplanıp kaynarak dönerek aktığı yer (s. 172)
etiz: iki dere arasındaki su geçecek set (s. 203)
irkinsuw: irkinti su (s. 235)
kadhag: kanal, ırmak (s. 247)
kak: göl; kurumuş göl; su birikintisi (s. 251)
katlış: su kollarının kavşığında olan su birikintisi (s. 281)
kewli: ırmak ağzı (s. 308)
kır: su bendi, germeç (s. 317)
koguş: oluk, su oluşu, değirmen oluşu (s. 339)
koy: derenin koyağı, dibi, düzlüğü (s. 352)
köl: göl, havuz, birikmiş su (s. 358)
köler: göl haline gelmek (s. 358)
kölüng: kuşların indiği su birikintisi, gölcük (s. 359)
mingar: pınar, su gözü (s. 412)
munduz: birdenbire gelen sel, deli sel (s. 16)
oluk: oluk, yalak (s. 438)
öküz: ırmak, dere (s. 456)
öz: iki dağ arasında bulunan dere (472)
özük suw: büyük derelerden ayrılan her çay, kol (s. 472)
saka: dağ yamacı.(s. 483)
sarkındı suw: iri su damlası (s. 493)
sayram: topuktan yukarı çıkmayan su (s. 501)
sayramlan: su azalmak, sığ bir hal almak (s. 502)
sıgra: iki dağ arasındaki geniş dere (s. 512)
sundırı: deniz (s. 541)
suw tirkeşi: dere kolları suyunun toplandığı yer (s. 544)
suw: su (s. 543)
süzümdi suw: süzölmüş su (s. 555)
tadgun: fırat ve ona benzer akan nehir (s. 560)
tag: dağ (s. 560)
tarım: göllere, kumluklara dökülen çay kolları (s. 573)
tarmut: dağların tepeleri, dereleri (s. 580)
tarmutlan: su kollara ayrılmak (s. 580)
taş: taş, kaya (s. 582)
teng: göl, bataklık (s. 598)
tering: geniş dere ve yol (s. 696)
tering: su için, engin, geniş, derin (s. 605)
terngək: su sızıntısı, su birikintisi (s. 607)
tiz: yüksek yer (s. 628)
tüşürgü: çayın ırmağa karışan ağzı (s. 678)
yalım: sarp dağın eteği (s. 284)
yuguç: ırmak ve derenin arkası (s. 809)
yukalan-: pınarlanmak, pınarlar çoğalmak (s. 810)
yul: kaynak, pınar
Yer ve mevki adları / [Yer, mevki bildiren kavram işaretleri]:
aglak: ıssız, çorak, oturulmayan yer, boş (s. 11)
alang: alan, düz ve açık yer (s. 18)
alangyazi: düz ova (s. 18)
altın: aşağı, alt (s. 22)
amaçlık: nişan yeri (s. 23)
astın: aşağı, alt (s. 41)
asra: alt, aşağı (s.41)
atız: iki dere arasındaki su geçecek set (s. 49)
bagram: geniş büyük kumluk yer (s. 61)
bakku: tepe, yüksekçe yer (s. 63)
baku: tepe, yüksekçe yer, yokuş (s. 63)
balık: kale, şehir (s. 65)
batıg: bataklık, ırmak ve ırmağa benzer şeylerin derin olan yeri (s. 75)
bir yer: bir ok atımı yer (s. 431)

börüng: suların yerde yaptığı yarıklar (s. 108)
burduz: bahçe, bostan (s. 117)
burun: çıkıntı yapan yer (118)
burung: ok atımı yer (s. 118)
buzluk: içerisine buz konularak yaz için saklanan yer (s. 121)
bük: sık ağaçlık, meşelik, orman. (s. 123)
çagır: dar yol, küçük yol, çığır (s. 130)
çal: alaca kır (s. 132)
çalang: yanmış gibi siyah, ot bitmeyen, çorak yer (s. 132)
çümgen: çimenlik; ayırık otu (s. 163)
çüsek: ot, çayır (s. 164)
ekdi: sığır, koyun gibi hayvanların, kesildiği yer, mezbahane (s. 177)
ekim: bir kez ekilecek kadar olan yer (s. 174)
ekin: çiftlik, ekin ekilen yer (s. 174)
en: çukur, iniş (s. 182)
er: yerin güneye bakan güneşli tarafı (s. 187)
erle: yurtluk, yurt tutulan yer (s. 191)
etec: çocukların ceviz oynadığı çukur (s. 202)
etyer: yumuşak yer (s. 201)
in: çukur (s. 232)
ir: yerin güney, güneşli yanı (s. 234)
isig: uzayıp giden bozkır (s. 237)
kabaklık: kabak tarlası, kabak biten yer (s. 213)
kalıma: güneşlik, yüksek çardak (s. 255)
karkag: çöl suyu ve bitkisi bulunmayan kırlar (s. 271)
kapçak: su kollarının birbirine kavuştuğu yer (s. 263)
kayıg: yoldan sapa olan yer (s. 285)
kazgan: sel sularının kazdığı yer (s. 287)
kepeklik: kepek konulan yer (s. 301)
kudhig: kıyı, yan, kenar (s. 312)
kır: basık dağ, açık yer (s. 316)
kol: derenin ortasında yüksekçe yer (s. 340)
konum: yurt, konulan yer, konak (s. 344)
korıg: kuru, küçük orman (s. 346)
kudhi: kuyu, çukur, aşağı (s. 374)
kuz: güneş görmeyen, gölgeli yer (391)
oba: oba (s. 421)
opri: obruk, çukur, dere (s. 440)
orun: yer, meken, mevki (s. 442)
otrug: ada (s. 445)
oy: basık, düz yer (s. 422)
oy: yerdeki, oyukluk, çukurluk (s. 446)
oynagu yer: oynanılacak yer (s. 447)
ökme: yığılma toprak (s. 454)
özi: iki dağ arasındaki yol, geçit (s. 472)
özük: oyularak havuz yapılan her yer (s. 472)
samanlıg: samanlık (s. 133)
say: kara taşlık yer (s. 500)
sın: mezar (s. 515)
sigrig: dağda atlamakla geçilen yer (s. 521)
suwlag: hayvan sulanacak yer, yalak (s. 546)
tada: on adımda görülebilen yer parçası (s. 560)
tapluk: yer yarıkları (s. 575)
tarıklag: tohum ekilecek yer, tarla (s. 578)
tarıklıg: ekin bulunan yer (s. 578)
tatır: kıraç yer (s. 585)
tebiz: çorak yer (s. 592)
teziginç yol: büküntülü, kıvrımlı yol (s. 612)
toy: çanak yapılan yer (s. 642)
tublu: mezar (s. 648)
turug: dağlarda sığılacak yer (s. 657)
tutuglug yer: tekin olmayan yer (s. 662)
ulınc: kıvrımlı yol, düz olmayan yol (s. 691)
urun: oturlan yer (s. 698)
ügürlük: darı konulan yer (s. 710)
yafa: sıcak, kuytu yer (s. 725)
yagaklık: cevizlik, ceviz biten yer (s. 726)

yagmurçıl: yağmuru bol olan yer (s. 729)
yakyer: yakın yer (s. 730)
yaprı: düz ve enli yer (s. 745)
yarşım: bir yarışlık yer (s. 753)
yatıg: yatılacak yer (s. 759)
yatık: yatacak yer (s. 759)
yava: sıcak kuytu yer (s. 760)
yaylag: yaylak, yazlanan yer.(s.764)
yazak: otlak (s. 765)
yazı: kır, ova, boş ve açık yer, alan (765)
yebeng: kumlu, bataklık (s. 768)
yer: yer, yeryüzü, toprak (s. 774)
yın: in (s. 784)
yış: iniş, yokuş (s. 787)
yin: hayvan ini (s. 791)
yok yer: yokuş yer (s. 737)
yokar: yukarı (s. 798)
yolak: çay (s. 799)
yolak: çığır, cılga, kırlardaki küçük yol (s. 799)
yugaç: bir dere veya ırmağın karşı tarafı (s. 808)
yügrüm: bir koşuluk yer (s. 821)

(Gündüz Önal ve Şenel, 2012, s. 67-73).

Özlem Akbulak da “Divanü Lûgat-it-Türk'te Yer Şekillerine İlişkin Terimler” başlıklı makalesinde argu, art, aşak, bagram, baku / bakku, baldır / beltir, büktir, boynak, börüng, burun, büktir, çahşak, çugurdan, en, eyegü, kadrak, kaş, kazgan, keriş, kıdıg, kır, koy / kuy, kötü / kütüki, obuz, ogrug / owrug, oy, öz, saka, sengir, sigrig / sikrig tag, talkıg, tapluk, tarmut, teziginc, tiz, turug, tüpü, udu, üyük, yangrak, yar, yarsgag, yazı, yış, yi / yiği yörgenç kavram işaretlerine yer vermiş; bunlardan bir kısmının bugün hâlâ kullanıldığını belirtmiştir (2014, s. 17-38).

Diğer bilim dallarında olduğu gibi coğrafya, toponomi ve kartografya bilim dallarında da engin bilgiye, birikime ve deneyime sahip olduğu anlaşılan Kâşgarlı Mahmud, bunları eserine de yansıtmış ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te bir de dünya haritasına yer vermiş; bu harita, eseri çok daha değerli ve çok daha ilgi çekici kılmıştır.

4. Dîvânu Lugâti't-Türk'teki dünya haritası ve bu haritanın önemi:

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te vermiş olduğu dünya haritası hakkında bilgi vermeden önce birkaç cümleyle “harita” “haritacı”, “haritacılık” ve “haritacılığın tarihi” ile ilgili birkaç cümleyi paylaşmak yararlı olacaktır.

“Harita” sözcüğü (terimi), TDK tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük'te “coğrafya, tarih, dil, nüfus vb. konularda yeryüzünün bütünü veya bir bölümünün belirli bir oranda küçültülerek bir düzlem üzerine çizilmiş / gösterilmiş hâli” şeklinde; “haritacı” sözcüğü “harita yapan kimse; kartograf” şeklinde; “haritacılık” sözcüğü ise “haritacının yaptığı iş; harita ve bu haritalarda kullanılan işaretlerin özelliklerini araştıran, haritanın tasarım, basım ve kullanım yöntemlerini geliştirmeye yönelik araştırmalar yapan bilim dalı; kartografi, kartografya” şeklinde açıklanmaktadır (TDK, 2011, s. 1050).

Grafik dil öğeleri arasında da değerlendirmeleri mümkün olan; hem insanla mekân hem de geçmişle

gelecek arasında bağ kuran haritaların ve haritacılığın tarihine bakıldığında bu tarihin oldukça eskiye dayandığı, Eskimolar, Aztekler, Babilliler, Çinliler, Mısırlılar, Grekler tarafından ilk harita örneklerinin hazırlandığı görülür. Babilliler tarafından (milattan önce 8. yüzyılın sonu ile 7. yüzyılın başlarına ait olduğu düşünülen) bir kil tablet üzerine işlenmiş şematik harita ise ilk dünya haritası olarak kabul edilmektedir.

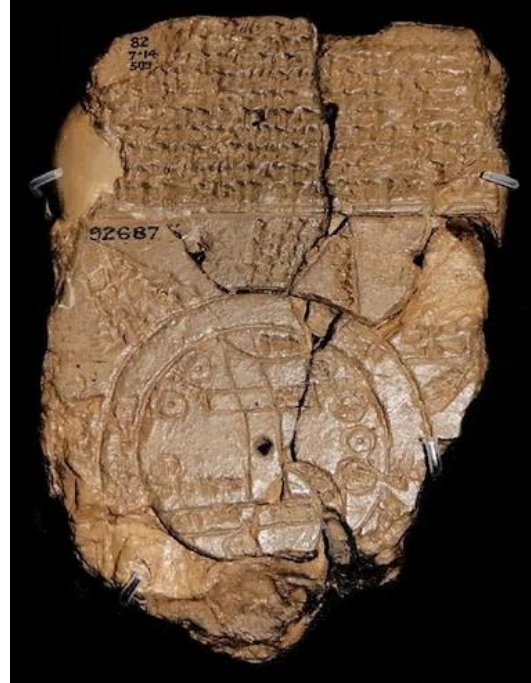

Foto 11: Babilliler tarafından hazırlanan, (orijinali bugün British Museum'da korunan) dünya haritasının görüntüsü⁴

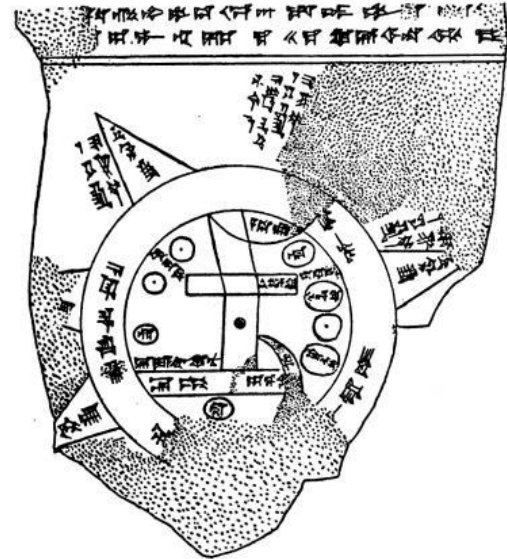

Foto 12: Babilliler tarafından hazırlanan dünya haritasının 1925 yılında Bruno Meissner tarafından yapılmış çizimi⁵

“Türklerde haritacılığın tarihini nereye kadar götürmek mümkündür?” “Türkler harita yapmayı biliyorlar mıydı?” Bu soruların cevaplarına ışık tutacak bazı bilgileri aktarmak yerinde olacaktır.

⁴<https://arkeofili.com/babil-dunya-haritasi-antik-dunyanin-bilinen-en-eski-haritasi/>

⁵https://en.wikipedia.org/wiki/Babylonian_Map_of_the_World#/media/File:Meissner_Babylonien_und_Assyrien_clay_map_1925.jpg

Tarih boyunca başta Asya kıtası olmak üzere dünyanın farklı bölgelerinde yaşamış olan Türklerin (Türk boy ve topluluklarının) birçok buluşu gerçekleştirdikleri, birçok yeniliğin ortaya çıkmasında, geliştirilmesinde ve yayılmasında da öncü rol oynadıkları bilinmektedir. Farklı sebeplerle farklı bölgelerde yaşamış olan Türk boy ve toplulukları bilgilerini, birikimlerini, deneyimlerini ve kazanımlarını unutmamak, unutturmamak, somutlaştırıp belgeleyerek gelecek kuşaklara aktarmak amacıyla bunları epigrafik öğelerle (petrogliflerle, damgalarla ve yazılarla) ifade etmişlerdir. Türklerin erken dönemlerde epigrafik öğeleri / grafik dil öğelerini kullanmış olmaları aslında onların haritacılıktaki deneyimlerinin de temelini oluşturur. Nitekim önemli bir kısmının tarihleri milattan öncesine kadar uzanan Türk boy ve topluluklarına ait petrogliflerin (kaya üstü tasvirlerin) arasında yer alan bazı tasvirler / çizimler yer ve yön bildirmek amacıyla yapılmış / çizilmiştir; Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur dönemlerine ait bazı tasvirli ve damgalı taşlar da yer, yön ve sınır belirlemek amacıyla dikilmişlerdir. Bugüne kadar haritacılık bilimiyle (kartografya ile) ilgilenen hiçbir bilim insanı ne yazık ki eski Türk boy ve topluluklarına ait petroglifleri, tasvirli ve dikili taşları, yazıtları kendi alanlarının ilke ve yöntemleriyle araştırıp incelememiştir. Oysa eski Türk yazıtlarında ve Türkçenin kâğıda yazılı ilk temel eserlerinde de haritacılıkla ilgili pek çok sözcüğe ve sözcük grubuna yer verilmiştir. Türk haritacılık tarihinin temellerini teşkil ettiğini düşündüğümüz bazı epigrafik eserlerin ve haritacılıkla ilgili Eski Türkçe Dönemi'ne ait söz varlığının tespiti ayrı ayrı çalışma konuları oluşturduğu için burada üzerinde durmayacağız. Bu hususa Eski Türk kültür ve uygarlık eserlerine, anıtlarına, yazıtlarına ve diğer yazılı eserlere (başta kartograflar olmak üzere) ilgili bilim insanlarının dikkatini çekmek ve gelecekte de araştırılıp incelenmesini sağlamak amacıyla değindiğimizi belirtmek isteriz. Dikkat çekmek istediğimiz söz varlığından (yüzlerce sözcükten, sözcük grubundan) yalnızca birini ("ula") örnek olarak paylaşmak yararlı olacaktır.

Ula: Açık arazide / kırsal kesimlerde yol gösterici işaret. Şu atasözünde de geçer: *ula bolsa yol azmas bilig bolsa söz yazmas*: Anlamı şudur: "Arazide / kırsal kesimlerde işaret ol(ur)sa yol kaybedilmez; insanda da akıl ol(ur)sa konuşmasında yanılmaz / yanlış yapmaz" (Kâşgarlı Mahmud, DLT; Atalay, 1985, I, s. 92; Kâşgarlı Mahmud, DLT; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 44).

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te bir atasözünü tanımladığı açıklaştığı "ula" sözcüğü, yukarıda belirtmiş olduğumuz Eski Türk Dönemi'ndeki yer ve yön taşlarını hatırlatması bakımından da son derece önemlidir.

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te yaklaşık 8500 civarında sözcüğe yer vermiş; bunları deyimlerle, vecizelerle, atasözleriyle ve farklı edebî türlerde yazılmış örneklerle tanımladığıdır. Hem madde başı niteliğindeki sözcüklerin hem de açıklama / tanımlama için verilen örneklerin içinde haritacılığın ilgilendiren pek çok sözcük ve sözcük grubu

bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde verdiği yer adları (köy, kent, dağ, tepe, geçit, deniz, göl, ırmak adları), topluluk, boy, millet, devlet, ülke adları başlı başına bir çalışma konusu olacak kadar çoktur.

Saadettin Gömeç, "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları" başlıklı makalesinde Kâşgarlı Mahmud'un eserinde 13 devlet ve ülke, 27 il, 46 şehir, 11 kasaba ve köy, 33 mevki ve yurt adına ve bunlarla ilgili bilgilere yer verdiğini belirtmekte ve bu yer adlarını şöyle dikkatlere sunmaktadır:

Ülkeler: Barshan, Çaparka, Çin, Hind, Kitay, Maçin, Rum, Rus, Tabgaç, Tangut, Tezik, Tübüt ~ Tüpüt (Tibet), Yemen.

İller: Aramut, Argu, Basmıl, Başkurt ~ Başgirt, Beçenek ~ Peçenek, Bulgar, Çaruk, Çigil, Çumul ~ Kümül, Edgiş ~ Ekdiş (Özçend / Özkent), Harzem, Kalaç, Karluk, Kay, Kençek, Kıpçak, Kırgız, Oğuz, Soğd, Suvar ~ Sabar, Tatar, Toksı, Ugrak, Uygur, Yabaku, Yagma, Yimek.

Şehirler: Argu, Asbicab ~ Sayram (İsfcab / Beyza), Aşçan, Balasagun, Barçuk, Barsgan, Beş Balık, Buhara, Can Balık, Hotan, İtlık, İki Öküz, İnçkend, Karaçuk, Karnak, Kâşgar, Katun Sini, Kayas ~ Kuyas, Kazvin, Kençek Sengir, Keşmir, Kiçi Talas, Kingüt, Koçu, Konçgar Başı, Kum, Mankent, Merv, Özçend ~ Özkent (Şaş / Taşkent), Saksın ~ Suvar, Sançu, Sapran ~ Savran ~ Sepren, Semizkent (Semerkant), Sitgün ~ Sütkent, Sugnak ~ Signak, Süلمي, Şaş ~ Taşkent ~ Tünkent ~ Özkent, Sıknı, Talas ~ Taraz, Tartuk, Uç, Udhu, Yafku ~ Yavgu, Yarkent, Yengi Balık, Yenikend ~ Dizruyin ~ Yenikent.

Kasabalar ve Köyler: Abul, Adhıg, Alguk, Aluş, Artuç, Balu, Barman, Kamlançu, Kuyas, Yafınc, Yagma.

Mevkileri Açıkça Belirtilmeyen Yerler: Adgiş, Asay, Ak Terek, Ala Yıgaç, Aramut, Ala, Aruk Turuk, Ay köl, Badal-art ~ Bedel-art, Bakırlıg, Barçan, Bay Yıgaç, Bukaç-art, Bükür, Çurçan, Hozar, Kapuş, Kara Sengir, Kara Yalga, Kargalıg, Kası, Kaşga Bugra, Kavak-art, Mangışlag, Minglak, Ötüken, Sıgun Samur, Suvlag, Tarım, Üreng ~ Vereng, Yamar, Zanbı-art (Gömeç, 2009, s. 1-34).

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te renkli, yuvarlak / daire şeklinde bir dünya haritasına yer vermiştir. Bu harita Türkler tarafından bir dil / sözlük çalışması içinde yer verilen ilk haritadır. Söz konusu haritanın özelliklerine geçmeden önce bu haritanın hem Kâşgarlı Mahmud'un bilgisini, birikimini hem de içinden çıktığı, yetiştiği milletin dilinin ve kültürünün de seviyesini yansıttığını belirtmek gerekir. Nitekim bir haritayı hazırlayabilmek için bilgi, birikim, deneyim, gezi, gözlem, yöntem ne kadar önemliyse onu aktaracak dil(ler)i ve o dil(ler)in söz varlığını, kurallarını ve kullanımlarını bilmek de o kadar önemlidir. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde verdiği harita aslında onun eserinin farklı sayfalarında dikkatlere sunmuş olduğu temel verilere dayanmaktadır. Dîvânu Lugâti't-Türk okunup incelendiğinde Kâşgarlı Mahmud'un yalnızca kendi haritasına temel teşkil eden bilgilere değil; kendinden sonra da farklı türlerde pek çok harita hazırlanabilmesi için de ciddi anlamda veri sunduğu görülür.

Foto 13: Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgat-it-Türk'te yer verdiği haritanın görüntüsü (Akalin, 2008, s. 88-89)

Foto 14: Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgat-it-Türk'te yer verdiği haritanın Latin alfabesine aktarılmış şeklinin görüntüsü (Akalin, 2008, s. 88-89)

Kâşgarlı Mahmud'un haritasının temelini öncelikle Türk boy ve topluluklarının ve onlarla komşu olan milletlerin ve toplulukların yaşadıkları yerlerin gösterimi oluşturmaktadır. Bu hususu Kâşgarlı Mahmud'un kendisi eserindeki "Türklerin Tabakaları ve Boyların Açıklanması" başlıklı bölümde şöyle izah etmektedir:

Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi, Nuh peygamberin (*Allah'ın duası üzerine olsun*) oğlu Yâfes oğlu Türk'e dayanır. Bunlar, İbrâhim (*Allah'ın duası üzerine olsun*) oğlu İshak oğlu İysü oğlu Rûm oğulları gibidirler. Bu boyların her birinden ayrılmış dallar vardır ki onların sayısını Allah'tan başka kimse bilmez. Ben ana kabileleri saydım; tâli olanları bıraktım. Ancak Oğuz Türkmenlerinin oymaklarını ve hayvanlarının damgalarını, insanların bilmesi gerektiği için, zikrettim. Doğu taraflarındaki Müslüman olan veya olmayan her kabilenin coğrafi mevkiini, Rum yakınlarından doğuya doğru sırasıyla beyan ettim.

Rum'a yakın boyların birincisi Beçenek'tir. Sonra sırasıyla Kıfçak, Oguz, Yemek, Başgirt, Basmlı, Kay, Yabaku, Tatar, Kırkız -*Bu Çin'e yakındır*-. Bu boyların hepsi Rum hizasından doğuya doğru uzanırlar. Daha sonra Çigil, Tohsı, Yagma, Ugrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tañut, Hıtay -*Bu Çin'dir*-, sonra Tawgaç -*Bu da Mâçin'dir*-. Bu boylar da güneyle kuzey ortasındadırlar. Bunların hepsini bu daire (harita) içinde gösterdim (Kâşgarlı Mahmud, DLT; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 10).

Kâşgarlı Mahmud'un eserine koyduğu dünya haritasında, Türklerle meskûn saha ile bunların uzaktan yakından münasebette buldukları bazı milletler ve memleketler tespit edilmiştir. Haritada dağlar kırmızı, denizler yeşil, kumluk sahalar sarı, ırmaklar mavi renklerle gösterilmiştir. Haritanın ana merkez noktasını Balasagun şehri oluşturmaktadır. ... Diğer coğrafi adlandırmalar, yer adları ve memleketler de hiç şüphe yoktur ki haritanın merkezine göre ayarlanmıştır. Yönler, eski Türk geleneğine uygun olarak Orhun kitabelerindekilere paraleldir. (Türklerde doğu kutsaldır; çadırların kapıları da dâhil olmak üzere her şey doğuya göre konumlandırılır). Buna göre haritanın esas yön alma noktasını da doğu teşkil etmektedir. Türklerle meskûn sahalar verilen önem, Türklerin münasebette buldukları diğer ülke ve milletlere de esirgenmemiştir. Türklerin ilgisi bulunmadığı sahalar ve milletler, doğal olarak haritada yer almamıştır (Caferoğlu, 1985, s. 20, 21).

Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu harita incelendiğinde bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan, İpek Yolu'nun da işlek noktalarından biri üzerinde bulunan Balasagun'un merkez olarak alındığı, diğer yerleşim yerlerinin, ülkelerin, bölgelerin ve yeryüzü şekillerinin ona göre konumlandırıldığı görülür (Alyılmaz ve Şahin, 2019, s. 406). Bilindiği üzere tarihte Türkler genelde tek kağanlığın / tek devletin çatısı altında ikili yönetim sistemiyle (Doğu Kağanlığı ve Batı Kağanlığı) idare edilmişlerdir. Doğu Kağanlığı, Türk Kağanlığının asıl yönetim merkezini, Ötüken de (Karabalğasun da) başkentini oluşturmuştur. Orta Asya coğrafyasının merkezi noktasında bulunan Balasagun ise

tarihte Oğuzların, Türgişlerin ve Karlukların esasını teşkil ettiği Batı Kağanlığının ((Kök)türk Kağanlığı'nın / Türk Kağanlığı'nın] başkenti olmuştur. Türklerin tarihini, dilini, kültürünü, yaşayış ve inanışını çok iyi bilen Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı haritada Balasagun'u ve Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerleri merkez olarak alması / göstermesi hiçbir şekilde tesadüfi değildir. Üstelik Kâşgarlı Mahmud, haritada Türklerin yaşadıkları bölgeleri dünyanın da merkezi olarak göstermiştir. Ona göre Türkler, çok özel yerlerde çok özel görevlerle yaratılmışlardır; dünyadaki her yer ve her şey de onların yaratıldıkları ve yaşadıkları yerlere ve yeryüzü şekillerine göre konumlandırılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un böyle bir anlayışa sahip olmasında ondaki Türklük bilincinin ve gururunun yanında eski Türk yaşayış ve inanış sisteminin, Türk devletlerinin (Türk boy ve topluluklarının) o dönemdeki gücünün ve kudretinin de rolü büyüktür. Kâşgarlı Mahmud'un sahip olduğu "Türklerin Tanrı tarafından üstün olarak yaratıldıklarına dair anlayış", ondan önceki dönemlerde de vardır. II. Türk Kağanlığı Dönemi yöneticilerinden Bilge Kağan'ın Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda geçen şu ifadeleri de bunu açıkça göstermektedir:

üze kök tengri asra yagız yer kılntukda ikin ara kişi oğlı kılınmış kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan, iştemi kagan olurmuş olurupan türük boduning ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş: Üste mavi gök (gökyüzü) altta kara yer (yeryüzü) yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun da üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan (onları yönetmek için) tahta oturmuşlar. Tahta oturduktan sonra Türk milletinin devletini (yeniden) kurmuş, yasalarını düzenlemişler (Köl Tigin Yazıtı Doğu Yüzü I. Satır / Bilge Kağan Yazıtı Doğu Yüzü I. Satır; Alyılmaz, 2005, s. 43, 127).

Zeki Velidî Togan, Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dair Notlar⁶ başlıklı makalesinde Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu haritanın önemi ve içeriği hakkında bilgi verirken bu duruma şöyle dikkat çekmektedir:

Bu harita Türkler tarafından Türk coğrafi bakış açısına göre yapılan en eski haritadır... Bence bu haritada dikkate şayan olan esas nokta: Türkün ana vatani olan Türkistan'ın cihanın ortasında tersim edilmiş (resmedilmiş) olması ve bu ülkenin de haritanın ortasında dört köşeli ve kırmızı ile tersim edilmiş olunan dağlar şeklinde gösterilmesi ve onlardan da dünyanın dört tarafına akan nehirlerin çıkarılmasıdır. Murabba (dörtgen) ile gösterilen dağlar, Tanrı Dağları (Tiensan) olup Barsgan şehrinin bulunduğu Issık Göl de bu murabbanın tam ortasında tersim edilmiş ve Asya'nın bütün yüksek dağları bu Tanrı Dağları'nın şubeleri olarak gösterilmiştir.

... Mahmud Kâşgarî Türklerin dünyaya hâkim olmaları için Allah tarafından cihanın merkezi bulunan en yüksek dağlarda yerleştirildiklerini söylüyor ve haritasını da o itikadı gösterir bir şekilde yapmıştır. Yani dünyanın dört köşeli en yüksek dağlarında oturan Türkler bu dünyanın dört köşesine hâkim oluyorlar.

...

⁶ Bu makaleye erişimimizi sağlayan Değerli Bilim İnsanı Prof. Dr. İsenbike Togan'a teşekkür ederiz.

Mahmud Kâşgari'nin "Allah has ordusu olan Türklere bizzat isim verdi, onların dünyanın en yüksek ve havaca en temiz olan yerlerine yerleştirdi, onları kendi has ordusu tesmiye etti (adlandırdı). Bununla beraber onlar güzellik ve yakışıklık ile açık yüz, edeb ve terbiyeli olmakla mümtazdırlar; büyük ve yaşlı adamlara karşı hürmet göstermek, verdiği sözünde durmak, tefahurdan uzak bulunmak kahramanlık onların sayısız ve medhe şayan faziletlerindedir." diye Türk milletine karşı izhar ettiği tebci (yüceltme) sözleri şüphe yok ki yalnız bu zatın şahsî hissiyatını ifade etmiyor, bilakis onun tarihî müşahedelerine dayanıyor; keza haritasında bu milleti vatanın cihandaki mevkiini eski Türk destan ve efsanelerinden öğrendiği gibi tersim etmiştir. O bu dağlık yüksek merkezin etrafında Türklere tabi olan yahut onlara komşu olarak yaşayan milletlerin ülkelerini bir bir gösterdiği gibi onların arka tarafında yahut şimalî ve şimali şarkî Asya'nın uzak köşelerinde efsanevi kavimleri yerleştirmiştir (1939, s. 164, 168).

Foto 15: Kâşgarlı Mahmud'un (kaidesi dünya haritası şeklinde yapılmış) heykelinin görüntüsü (Kâşgarlı Mahmud Anıt Mezar Kompleksi, Opal; Foto: Cengiz ALYILMAZ)

Kâşgarlı Mahmud'un Balasagun merkezli dünya haritasında adlandırmalar ve çizimler günümüz coğrafyasına göre batıda Rus sınırlarına, İdil (Volga) Nehri'ne, güneyde Mısır sınırlarından Etiyopya'ya ve Hindistan'a, doğuda Çin ve Japonya'ya kadar uzanmaktadır. Haritanın daha çok orta kısımlarında genelde Türklerin yaşadıkları Balasagun, Barsgan, Kuca, Bârmân, Uc, Koçgarbaşı, Cürcan, Hotan, Yarkent, Kâşgar, Kümi-Talas, İkiögüz, Yefnüc, Nazal, Taraz / Talas, İsbicâb,

Şaş, Canbalık, Beşbalık, Sulmi, Koçu, Keşmir, Kâsân, Özcend, Merginan, Hocend, Semerkant, Harezmi, Cend gibi yerleşim adları okunmaktadır. Bilâd-ı Sicistân, Bilâd-ı Kirmân, Vadi-i İrtiş, Ötüken, Mesâkin-i Kıfçak, Bilâd-ı Sind, Arzu'l-Yemen, Arzu'l-Hicâz, Arzu's-Şâm, Bulgar, Rus, Vireng, Peçenek gibi isimlerle çeşitli bölgeler işaretlenmiştir. Çok daha genel olarak Kâşgarlı'nın dünya haritası Orta Asya, Çin ve Kuzey Afrika'yı kapsamaktadır (Sarıcaoğlu, 2008, s. 127).

Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te söz ettiği bazı yer adlarını haritada göstermediği, tespit edip harita üzerinde işaretlediği bazı yerlerin de adlarını yazmadığı dikkati çeker. Bu durum konunun ilgilileri tarafından genelde "Kâşgarlı Mahmud'un haritayı hazırlarken istediği şekilde tamamlayamadığı" şeklinde değerlendirilmektedir. Şunu açıkça belirtmek gerekir ki mevcut harita, bu hâliyle bile "Kâşgarlı Mahmud'un çok iyi bir dilci (sözlük bilimci ve lehçe bilimci), tarihçi, etnolog, antropolog... olmasının yanında çok iyi bir coğrafyacı ve harita bilimci (kartograf) olduğunu kanıtlar niteliktedir.

"Kâşgarlı Mahmud'un eserinde verdiği harita ile ilgili olarak yerli ve yabancı pek çok bilim adamı [(Zeki Velidi Togan (1939, s. 164-168), M. Şakir Ülkütasır (1946, s. 75-77), Ahmet Caferoğlu (1985), Sevim Tekeli (1985, s. 645-651), Hasan Hüseyin Adalıoğlu (2007, s. 1-28), Fikret Sarıcaoğlu (2008, s. 121-132), Muhammed Çitgez (2008, s. 1059-1071), Fuat Bozkurt (2012, s. 8), Şükrü H. Akalın (2008, s. 88-90), Mehmet Turgut Berbercan (2017, s.1-12), Hüsnü Çağdaş Arslan ve Rahat K. Elebesova (2018, s. 26-34); Semra Alyılmaz ve Harun Şahin, (2019, s. 404-406), Erkan İriş (2019, s. 16-18), Çiğdem Ormanoğlu, Eren Ormanoğlu ve Gülûzar Işıktaş (2024, s. 66-86)] hazırlamış oldukları kitaplarda, makalelerde, bildirilerde birbirinden değerli ve birbirinden farklı bilgileri paylaşmışlardır. Söz konusu araştırmacıların bir kısmı "Kâşgarlı Mahmud'un eserindeki haritayı hazırlarken (kendinden önce yazılmış) Arap ve Fars coğrafyacıların eserlerinden yararlanmış olabileceğini, onun "Belhî Ekolü" olarak adlandırılan ekolün de temsilcileri arasında yer aldığı"ni kaydetmektedirler. Bir bilim adamının bir eser yazarken (ve bu bağlamda bir harita hazırlarken) kendinden önce yazılmış / yapılmış eserleri inceleyip onlardan yararlanması kadar doğal bir şey yoktur. Nitekim bunu yapmamış olması bir eksiklik sayılabilirdi. Kâşgarlı Mahmud'un eserini ve haritasını hazırlarken kendisi gibi Türk olan, "yaşadığı dönemin en büyük hezarfeni / polimati" Bîrûnî'nin [Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî (973-1051)] eserlerini ve haritasını görüp incelemiş ve yararlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. (Bîrûnî hakkında ayrıca bk. Saygılı, 1974, s. 1-40; Tümer, 1992, s. 206-215; Duman, 2010, s. 19-38).

Foto 16: Birûnî'nin haritasının görüntüsü⁷

Ana dili olan Türkçe dışında Arapça, Farsça, Sanskritçe ve Grekçe başta olmak üzere birçok dil bilen; matematik, fizik, kimya, astronomi, tıp, farmakoloji, botanik, jeoloji, coğrafya, felsefe, tarih, etnoloji, antropoloji, teoloji... alanlarında pek çok eser yazan ve buluşa imza atan; araştırmaya, incelemeye, geziye ve gözleme dayanan, aşılması mümkün olmayan akademik nitelikli çalışmalarıyla ve eserleriyle hem dönemine hem de sonrasına âdeta damgasını vuran “dâhi bilim adamı” Bîrûnî'yi ve eserlerini Kâşgarlı Mahmud gibi bir “dâhi”nin bilmemesi ve onun deneyimlerinden ve eserlerinden yararlanmamış olması kesinlikle mümkün değildir. Bunun için Bîrûnî'nin ve eserlerinin Kâşgarlı Mahmud'a birçok açıdan kılavuzluk ettiğini belirtmek yanlış olmaz. Üstelik Kâşgarlı Mahmud'un eserini yazarken tıpkı kendisi gibi bir Türk bilgisi, dâhisi olan Fârâbî'nin [Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî (doğum yılı: 871/872; ölüm yılı: 950)] eserlerinden de yararlandığı bilinmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen Kâşgarlı Mahmud'un yapmış olduğu harita, onun engin bilgisinin, birikiminin, bilimsel araştırmalarının, incelemelerinin, gezilerinin ve gözlemlerinin ürünüdür. Nitekim Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları bölgelerin ve yerlerin, onlarla komşu olan milletlerin / ülkelerin yaşadıkları yerlerin / coğrafyaların adlarının derli toplu biçimde dikkatlere sunulduğu en özgün harita, Kâşgarlı Mahmud'un eserindeki haritadır.

Dîvânü Lûgat'it-Türk'te yer alan harita esas itibarıyla yabancılara Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları, Türk lehçe ve ağızlarının konuşuldukları yerleri göstermek için hazırlanmıştır. Ancak buna rağmen haritada birçok yerleşim yerinin, bölgenin, milletin ve ülkenin adına da yer verilmiştir. Japonya'nın adının haritada “Cabarka”; Çin'in adının da “Yecüc Mecüc Diyarı” olarak gösterilmesi ilgi çekicidir (Alyılmaz ve Şahin, 2019, s. 406). Japonya'nın adının haritada “Cabarka” şeklinde belirtilmesi Japonya'nın bir ada ülkesi olarak gösterilmesi de son derece isabetli ve anlamlıdır. Tekeli, “İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kâşgarlı Mahmud”

başlıklı makalesinde konu hakkında şu bilgilere yer vermektedir: “Zamanımıza kadar gelen ve yaygın olarak kullanılan ilk Japon haritası Kyoto yakınlarındaki Ninna tapınağında bulunan ve dış kaynaklardan etkilenerek hazırlanmış, 1303 tarihini taşıyan haritadır. ... İlk Japon haritası bir Japon tarafından 14. yüzyılda çizilmiş, bir dünya haritasında yer alması ise 15. yüzyılda olmuştur. Bütün bu bilgilerin ışığı altında, bir plan biçiminde de olsa, yanlışlarla dolu da olsa ilk Japon haritasının 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından çizildiği bir gerçektir (Tekeli, 1985, s. 645, 647).

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yer alan “Türk Lehçeleri Hakkında” başlıklı bölümde vermiş olduğu bilgilerden söz konusu haritayı oluştururken Türk boy ve topluluklarının konuştuğu lehçeleri ve diğer milletlerin ve toplulukların konuştuğu dilleri esas aldığı anlaşılmaktadır.

En fasih (doğru) dil; bir dilden başka dil bilmeyen, Farslara karışmamış olan ve başka ülkelere gitmeyi âdet hâline getirmemiş bulunanların dilidir. Birisi, iki dil biliyorsa ve şehir halkıyla karışmışsa onun dili zayıftır. Sogdak, Kençek ve Argular gibi. İkinci kısma örnek; Hotan, Töpüt ve bazı Tañutlardır. Bu tabaka Türk ülkelerinde yerleşmiştir. Bunlardan her birinin dilini anlatacağım. Çaparkalılar (Japonyalılar) uzak olduklarından ve Mâçin'le aralarında Büyük Deniz (*el-bahri'l-a'zam*) bulunduğundan onların dili bilinmez.

Çin ve Mâçin halkının kendi dilleri vardır. Bununla beraber şehirde oturanları Türkçeyi iyi bilirler; bizimle yazışmaları da Türk yazısızdır.

Ye'cüc ve Me'cüc halkının dili de, Mâçin yakınındaki deniz, dağlar ve set yüzünden bilinmez.

Töpüt'ün de kendi dili vardır. Aynı şekilde Hotanlıların da kendi dil ve yazıları vardır. Bu ikisi Türkçe bilmezler.

Uygurlar da katıksız bir Türk diline sahiptir. Bunun yanında kendi aralarında konuştuğu ikinci bir dil vardır. Kitabın başında bahsettiğim 24 harften ibaret yazıları vardır; onu yazışmalarında kullanırlar. Uygurların Çin ile birlikte kullandıkları başka bir yazıları daha vardır. Onunla kutsal kitaplar ve resmî belgeler yazılır. Kültürlü olmayanlar bu yazıyı okuyamaz. Kültürlü olanlara ben şehirli adı verdim.

Göçebelerden (*ehlu'l-weber*) Çomulların kendilerine mahsus gizli bir dilleri vardır; Türkçeyi de bilirler. Aynı şekilde Kay, Yabaku, Tatar ve Basmılların da her birinin kendilerine has bir dili vardır; bunun yanında Türkçeyi de iyi bilirler.

Kırkız, Kıfçak, Oguz, Tohsı, Yagma, Çigil, Ugrak ve Çarukların ortak ve katıksız bir Türkçeleri vardır. Yimek ve Başgırların dili bunlara yakındır. Rum'a yakın olan Bulgar, Suvar ve Beçeneklerin dili, kelimelerin uçları aynı tarzda düşürülmüş bir Türkçedir.

Dillerin en hafifi Oguzlarınkidir. En doğrusu; Yagma ve Tohsılar ile tâ Uygur şehirlerine kadar Etil, Yamar, Ertiş, İla vadilerinde oturanlarındır. En fasihi ise Hâkaniye (Karahanlı) hanlarının ve onlarla münasebette olanlarındır.

Balasagunlular Soğdca ve Türkçe konuşurlar. Tırazlılar ve Beyzâ şehri halkı da böyledir.

İsbîcâb'dan Balasagun'a kadar uzanan bütün Argu ülkelerindeki halkın dilinde bozukluklar vardır.

⁷ <https://www.myoldmaps.com/earlymedievalmonographs/2143-al-biruni-world-map/2143-al-biruni.pdf> (Erişim: 6.02.2025)

Kaşgar'ın Kençekçe konuşan köyleri vardır; şehrin içi ise Hâkaniye Türkçesi konuşur.

Rum yakınından Mâçin'e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir; toplam olarak sekiz bin fersahdır. Bunların hepsini, bilinsin diye, yerin şekli olan dairede (haritada) beyan ettim (Kâşgarlı Mahmud, DLT; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 10-11).

Kâşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu bu bilgiler, haritanın dünya haritası olduğu kadar bir "dil haritası" olduğunu göstermektedir.

Bilindiği üzere dil haritalarında öncelikle dillerin, lehçelerin, ağızların konuşuldukları yerlerin gösterilmesi, sonrasında ise bir dile ve onun kollarına ait anlamlı dil öğelerinin (ad ve eylem türünden sözcüklerin, sözcük gruplarının) ve görevli dil öğelerinin (seslerin, eklerin, edatların, bağlaçların) kullanım şekillerinin belirtilmesi hedeflenir. (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2022, s. 293-304) Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yaklaşık bin yıl önce Türk boy ve toplulukları ile onların komşularının dilleri, lehçeleri ve ağızları hakkında bilgiler verip sonra bunları haritada göstermesi, bir ilktir ve son derece de anlamlı ve önemlidir.

Konuyla ilgili olarak Alyılmaz ve Şahin "About the Work and Map of Mahmud Al-Kashgari (Kâşgarlı Mahmud, Eseri ve Haritası Üzerine)" başlıklı (İngilizce olarak yayımlanmış bildiri nitelikli) yazılarında bu hususa şöyle dikkat çekmişlerdir:

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yer verdiği harita yabancılara Türkçe öğretmek için hazırlanan ve esas itibarıyla sözlük niteliği taşıyan eserin okuyucularına ana hatlarıyla Türklerin yaşadıkları bölgeleri göstermek için hazırlanmıştır. Yani her ne kadar harita "dünya haritası" olma özelliği taşısa da haritada verilen bilgiler eserin yazılış sebebine uygun olarak ana hatlarıyla verilmiştir. Yerleşim yerleri haritada sarı renkte küçük daireler hâlinde gösterilmiş; bunlardan bir kısmının adları yazılmamıştır. Bu durum Kâşgarlı Mahmud'un haritayı tamamlayamadığını akla getirdiği gibi; hedef kitle için gösterdiklerinin yeterli olduğu kanaatini taşımış olabileceğini de düşündürmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen bugün bile alan araştırmalarına dayalı dil, ağız, sözlük çalışmalarında çalışma bölgelerine ait haritalara yer verilmezken o günün şartlarında böyle bir haritaya yer verilmesi ilk ve tek örnek nitelik taşımaktadır (Alyılmaz ve Şahin, 2019, s. 404).

Diğer bilim dallarında olduğu gibi dil biliminde de alan araştırmalarına dayalı çalışmaların her aşamasında haritalar çok önemli rol oynar. Kâşgarlı Mahmud'un bunun bilincinde olup kendi amaçları, ihtiyaçları ve hedefleri doğrultusunda eserine bir dünya haritası koymuş olması, hem Dîvânu Lugâti't-Türk'ün önemini artırmış hem de Kâşgarlı Mahmud'un dünyanın bilinen en eski haritacıları arasında yer almasını sağlamıştır.

Kâşgarlı Mahmud'un, eserinin ve eserine koymuş olduğu haritanın değeri son yıllarda hem Türkiye'de hem de Türkiye dışında daha iyi anlaşılmiş; Dîvânu Lugâti't-Türk farklı dillerde ve lehçelerde yayımlanmış; Kâşgarlı Mahmud ve eseriyle ilgili hatıra paraları ve hatıra pulları basılmıştır.

Foto 17: Kaşgarlı Mahmud'un doğumunun (1008) 1000. yıl dönümü dolayısıyla 2008 yılında basılan gümüş hatıra paranın ön yüzünün görüntüsü

Foto 18: Aynı hatıra paranın Kaşgarlı Mahmud'un dünya haritasına yer verilen arka yüzünün görüntüsü (Cengiz ALYILMAZ - Semra ALYILMAZ Koleksiyonu)

Foto 19-20: Kaşgarlı Mahmud'un doğumunun 1000. yıl dönümü dolayısıyla basılan pulların görüntüsü (Cevdet ALYILMAZ Koleksiyonu)

Dîvânu Lugâti't-Türk ve içindeki harita, 24-27 Ekim 2017 tarihleri arasında Paris'te yapılan toplantıda (Piri Reis Haritası'yla birlikte) UNESCO tarafından "Dünya Belleği Kütüğü"ne kaydedilmiş; 2024 yılında da Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yazılışının 950. yıl dönümü Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ortaklığında ve Fas, Katar, Macaristan, Moritanya ve Tacikistan'ın desteğiyle UNESCO 2024 Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri Programı'na dâhil edilmiş; 2024 yılı "Kâşgarlı Mahmud Yılı" olarak kutlanmıştır.

5. Sonuç ve öneriler:

Kâşgarlı Mahmud (doğum yılı: 1008?, ölüm yılı: 1105?), Karahanlı Devleti zamanında yaşamış dil bilimcidir. (Dîvânu Lugâti't-Türk'ün herhangi bir yerinde bahsi geçmemiş olsa da Kâşgarlı Mahmud, Kutadgu Bilig adlı Türk dilinin, Türk edebiyatının, Türk kültürünün ve Türk felsefesinin eşsiz eserinin müellifi / şairi Yusuf Has Hacib'le aynı devlet zamanında, aynı dönemde, aynı kültür çevresinde yaşamıştır).

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk adını verdiği ve 1072-1077 yılları arasında yazdığı çift dilli sözlükte dar anlamda Araplara, geniş anlamda ise İslam dünyasına Türkçeyi öğretmeyi amaçlamıştır. Dîvânu Lugâti't-Türk'te 8500 civarındaki sözcüğü açıklarken vermiş olduğu ayrıntılı bilgiler, onun "ilk Türk kültür tarihçisi, coğrafyacısı, kartografi, etnoloğu, antropoloğu, halk bilimcisi ve ansiklopedisti" olarak da kabul edilmesini sağlamıştır. Nitekim o, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türk boy ve toplulukları, onların lehçeleri, ağızları, yaşayışları, inanışları ve yaşadıkları yerler / bölgeler hakkında çok önemli bilgiler vermiştir.

Kâşgarlı Mahmud, eserine Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları bölgelerin ve yerlerin, onlarla komşu olan milletlerin / ülkelerin yaşadıkları yerlerin / coğrafyaların adlarını derli toplu biçimde dikkatlere sunulduğu bir de dünya haritası koymuştur. Söz konusu harita, renkli, yuvarlak / daire şeklindedir. Bu harita, Türkler tarafından bir dil / sözlük çalışması içinde yer verilen ilk haritadır.

Haritada bugün Kırgızistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan, İpek Yolu'nun da işlek noktalarından biri üzerinde bulunan Balasagun şehri merkez olarak alınmış; diğer yerleşim yerleri, ülkeler, bölgeler ve yeryüzü şekilleri ona göre konumlandırılmıştır. Haritada dağlar kırmızı, denizler yeşil, kumluk sahalar sarı, ırmaklar mavi renklerle gösterilmiştir.

Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları yerlere, bölgelere, şehirlere ilk kez bu haritada yer verilmiş; (Japonya başta olmak üzere) bazı ülkelerin, milletlerin ve toplulukların yaşadıkları yerlerin adları da yine bu haritada gösterilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te verdiği harita, bu sebeple hem Türk haritacılık tarihi bakımından hem de dünya haritacılık tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kâşgarlı Mahmud'un hem eserinde verdiği bilgilerden hem de eserine koyduğu haritadan Türk boy ve topluluklarının bilinenin aksine erken dönemlerde yerleşik hayata geçtikleri, yerleşik kültür ve medeniyete sahip oldukları, köyler, kasabalar, şehirler kurdukları anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden, Türkçenin temel başvuru eserlerinden ve paralel tarihî

kaynaklardan hareketle eski Türk yerleşim yerleriyle ilgili ciddi araştırma ve incelemeler yapılmalıdır.

Türklerin haritacılık tarihi söz konusu olduğunda genelde Piri Reis'in, Kâtip Çelebi'nin, Evliya Çelebi'nin, Ali Macar Reis'in haritaları akla gelmekte; her ikisi de Türk bilgeleri, dâhileri olan Bîrûnî'nin ve Kâşgarlı Mahmud'un haritaları ise yalnızca konunun uzmanları tarafından bilinmektedir. Ders kitaplarında ve diğer kaynak eserlerde Bîrûnî'nin ve Kâşgarlı Mahmud'un haritaları hakkında da bilgiler verilmeli; üniversitelerin "Harita Mühendisliği" bölümlerindeki bilim insanları, konuyla ilgili diğer bilim dallarındaki bilim insanlarıyla iş birliği yaparak söz konusu haritaları ayrıntılı şekilde araştırıp incelemeli; edindikleri bilgileri hem hedef kitleleriyle hem de bilim dünyasıyla paylaşmalıdırlar.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ve Türkçenin diğer başvuru kaynaklarında coğrafi adlarla, yeryüzü şekilleriyle ve haritacılıkla ilgili yüzlerce kavram işareti (sözcük ve sözcük grubu) bulunmaktadır. Disiplinler arası iş birliği sağlanarak söz konusu eserlerden hareketle örneklemeli, açıklamalı ve karşılaştırmalı "Tarihî Coğrafya ve Haritacılık Terimleri Sözlüğü" hazırlanmalıdır.

Kâşgarlı Mahmud, yaklaşık bin yıl önce özellikle de Orta Asya bölgesindeki Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları yerleri göz önünde bulundurarak bir dünya haritası hazırlamıştır. Günümüzde Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları yerler (kıtalar, bölgeler, ülkeler, şehirler vd.) konunun uzmanları tarafından titizlikle tespit edilmeli; modern bilgi, bulgu ve belgeler ışığında yeni haritalar hazırlanmalıdır. Hazırlanacak haritalar arasında Türkçenin konuşulduğu ülkeleri, bölgeleri, yerleşim yerlerini gösteren haritalar da ("Türk Lehçeleri Haritası") olmalıdır.

Tipki yerleşim yerleri / tarihî mekânlar gibi tarihî eserler de (mimari yapılar, anıtlar, yazıtlar, kullanım ve süs eşyaları...) ait oldukları milletlerin, toplumların yaşayışlarından, inanışlarından derin izler taşırlar ve birçok bilinmezini aydınlatılmasına da ışık tutarlar. Yapılan örnek çalışmalar da (Alyılmaz, 2003, s. 181-199; Yakar, Yıldız, ve Alyılmaz, 2009, s. 879-884; Alyılmaz, Yakar ve Yılmaz, 2010, s. 1216-1222; Alyılmaz, Alyılmaz ve Yakar, 2010, s. 29-32 Şasi 20218 s. 2-5) göz önünde bulundurularak eski Türk kültür ve uygarlık eserlerinin buldukları yerler, çağdaş bilgi teknolojileri ve coğrafi bilgi sistemleri kullanılarak tespit edilmeli ve bunlarla ilgili olarak hazırlanacak haritalara işlenmelidir.

Kâşgarlı Mahmud, eserindeki haritayı hazırlarken hedef kitlesinin Müslümanlardan oluştuğunun bilinciyle daha ziyade İslam dinine mensup Türk boy ve topluluklarının yaşadıkları yerleri ön plana çıkarmış; eserinde de daha ziyade İslam dinine mensup Türk boy ve topluluklarından söz etmiştir. Bu sebeple de Kâşgarlı Mahmud'un eserinde Eski Türk boyları, devletleri, anıtları, yazıtları ile eski Türk yurtları hakkında arzu edilen düzeyde bilgi bulunmamaktadır. Bazı kurum ve kuruluşlar tarafından hazırlanan (ve çoğu "turistik harita" niteliği taşıyan) mevcut haritaların yetersizliği göz önünde bulundurularak bilimsel-akademik yöntem ve tekniklerle hem tarihî haritalar ve hem de günümüz Türk dünyası haritaları hazırlanmalı; ders kitaplarına geleneksel anlayışla konulan haritalar da amaca uygun şekilde güncellenmelidir. Hazırlanacak haritalar hedef kitlenin / "öğrenen"in durumuna (yaşına, ana diline,

lehçesine, dil yeterliğine, zekâ düzeyine, cinsiyetine, öğrenme stiline, kültürüne, kaygı, motivasyon ve tutum özelliklerine), amaçlarına ve ihtiyaçlarına uygun olmalıdır (Alyılmaz, 2018, s. 2452-2463; Alyılmaz ve Alyılmaz, 2018, s. 7-38).

Araştırmacıların katkı oranı

Cengiz Alyılmaz: Literatür taraması, yöntem, bulgular, tartışma, makale yazımı; **Semra Alyılmaz:** Makale yazılımı, sonuçlar düzenleme

Çatışma Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça:⁸

- Adalıoğlu, H. H. (2007). Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk adlı eserindeki Türk dünyası haritası üzerine düşünceler ve yorumlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 17, 1-28.
- Akalın, Ş. H. (2008). Bin yıl önce bin yıl sonra Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lûgat-it-Türk. Ankara: TDK Yay.
- Akbulak, Ö. (2014). Divanü Lûgat-it-Türk'te yer şekillerine ilişkin terimler. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(6), 17-38.
- Akün, Ö. F. (2022). Kâşgarlı Mahmud: XI. yüzyılda yaşamış, Türk dilinin ilk sözlüğü Dîvânü Lûgati't-Türk'ün müellifi ve en eski Türk dili araştırmacısı. *İslâm Ansiklopedisi*, 25, 9-15, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Alışık, C. E. (2008). Dîvânü Lûgati't-Türk'te Oğuz damgaları: Türk kültüründe tamga ve kökeni. *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*, 65-78, (ed. F. S. Barutcu Özönder), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Alyılmaz, C. (1994). Sözlük bilim ve Dîvânü Lûgati't-Türk. *Türkologiya*, 1, 12-16.
- Alyılmaz, C. (2002). Eski Türk şehirleri ve Semerkant. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, 303-311.
- Alyılmaz, C., (2003). Moğolistan'da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve buldukları yerler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 181-199.
- Alyılmaz, C. (2012). İslamiyet öncesi Türk eserleri. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri*, 6-105, (ed. İ. Demirci ve İ. Terzioğlu). Ankara: Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği Yay.
- Alyılmaz, C. (2005). Orhun yazıtlarının bugünkü durumu. Ankara: Kurmay Yay.
- Alyılmaz, C. (2015). İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C., Yakar, M. & Yılmaz, H. M. (2010). Drawing of petroglyphs in Mongolia By Close Range

- Photogrammetry. *Scientific-Research and Essays*, 5(11), 1216-1222.
- Alyılmaz, C., Alyılmaz, S., & Yakar, M. (2010). Measurement of petroglyphs (rock of arts) of Qobustan with close range photogrammetry. *International Archives of Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, 38(5), 29-32.
- Alyılmaz, S. (2018). Türkçe öğretiminde hedef kitlenin / "öğrenen" in önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(4), 2452-2463.
- Alyılmaz, S. & Alyılmaz, C. (2018). Ağız bilimi çalışmalarının Türkçe öğretimi açısından önemi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, 7-38.
- Alyılmaz, S. & Alyılmaz, C. (2022). Günümüz dünyasında dil haritalarının ve dil atlaslarının önemi. *Metin Ekici Armağanı I*, 293-304, (ed. S. Fedakâr & M. Duranlı). İzmir: Ege Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, S. & Şahin, H. (2019). About the work and map of Mahmud Al-Kashgari. 2nd Cilicia International Symposium On Engineering And Technology (CISSET 10-12 October 2019) Proceedings Book, 404-406, (ed. M. Yakar vd.). Mersin - Ankara: Mersin Üniversitesi - Sage Yay.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig I* metin. Ankara: TDK Yay.
- Arslan, H. Ç. Elebesova R. K. (2018). Mahmud Kaşgari - Barskaninin tegerek kartasının Kırgız tiline toluk koteruluşü jönündö. *Türk Dünyası: Türkistan Tarihi Uluslararası Konferans Türkistan, Kazakistan*, 26-34.
- Atalay, B. (1985, 1986). *Divanü Lûgati't Türk I-IV*, Ankara: TDK Yay.
- Barutcu-Özönder (ed.) (2008). *Kâşgarlı Mahmud kitabı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Berbercan, M. T. (2017). Coğrafya terimleri sözlüğü olarak Divanü Lûgati't-Türk. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 1-12.
- Birtek, F. (1944). *Divan-ı Lûgat' it-Türk'ten derlemeler I: en eski Türk savları*. Ankara: TDK Yay.
- Bozkurt, F. (2012). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk: Türk dili divanı*. Konya: Eğitim Yay.
- Caferoğlu, A. (1985). *Kâşgarlı Mahmud*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Coşar, M. & Güneş, B. (2011a). Açıklamalı bir kaynakça denemesi-I: *Divânü Lûgati't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud üzerine yazılan makaleler*. *Türkiyat Mecmuası*, 21(2), 167-231.
- Coşar, M. & Güneş, B. (2011b). Açıklamalı bir kaynakça denemesi-II: *Divânü Lûgati't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud üzerine hazırlanan bildiriler*. *Türkiyat Mecmuası*, 21(2), 19-86.
- Çakan, V. (2008). *Kâşgarlı Mahmud'un soyu, kısaca hayatı, eserleri ve mezarı üzerine bir inceleme. Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu 17-19 Ekim*, 27-34, (ed. M. Kalkışım) Rize: Rize Üniversitesi [R. T. Erdoğan Üniversitesi] Yay.

⁸ Kaynakçada yer alan bazı çalışmalarda "Kâşgarlı Mahmud", kavram işaretinin "Kaşgarlı Mahmud" şeklinde; "Dîvânü Lûgati't-Türk" kavram işaretinin de "Dîvânü Lûgat-it-Türk", "Dîvânü Lûgat'it-Türk" ve "Divanü Lûgat-it-Türk" şeklinde

yazıldığı dikkati çekmektedir. Kaynakçadaki dikkati çeken bu durum, söz konusu çalışmaların (kitapların, makalelerin, bildirilerin) yazarlarının yazım tercihlerinden kaynaklanmaktadır.

- Çitgez, M. (2008). Kâşgarlı Mahmud'un ilk Türk dünyası haritasına adbilimsel bir yaklaşım, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 20-25 Ekim 2008, 1059-1071, Ankara: TDK Yay.
- Demirel, E. & Nalbant, M. V. (2014). Dîvânü Lugâti't-Türk grameri II söz dizimi. İstanbul: BilgeOğuz Yay.
- Divitçioğlu, S. (2001). Ortaçağ Türk toplumları hakkında. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Duman, A. (2010). Biruni: ilmî kişiliği, tarih anlayışı ve yöntemi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, 10(2), 19-38.
- Durukoğlu, G. (2022). Dîvânü Lugâti't-Türk'e göre 11. yüzyıl Türk dili grameri. Ankara: TDK Yay.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). Dîvânü Lûgat'it-Türk: giriş - metin - çeviri- notlar. Ankara: TDK Yay.
- Ercilasun, A. B. (2020). Dîvânü Lugâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Genç, R. (1997). Kâşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk dünyası. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü yay.
- Gömeç, S. (2009). Divanü Lûgat-it-Türk'de geçen yer adları. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46), 1-34.
- Gündüz Önal, A. & Şenel, M. (2012). Yer adları (toponimi) açısından Divanü Lûgatit-Türk. Karadeniz, 32, 64-74.
- Hartmann, A. (2020). Muktedî-Biemrillâh. İslâm Ansiklopedisi, 31, 142-143, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Hirik, E. (2019). Kâşgarlı Mahmud'un haritası ve Türk-İslâm kültüründe haritacılık. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Aktüel (Fuat Sezgin'e Adanmış Özel Sayı), 16-18.
- Huncan, Ö. S. (2007). Türk Hakanlığı: Karahanlılar (766-1212). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- Kaçalin, M. S. (1994). Dîvânü Lugâti't-Türk. İslâm Ansiklopedisi, 9, 446-449, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kaçalin, M. S. vd. (2023). Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk: Türk dilinin ilk sözlüğü. İstanbul. Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Karabeyoğlu, A. R. (2015). Dîvânü Lugâti't-Türk'te savlar ve kültürel kavramlaştırma. İstanbul: Kesit Yay.
- Karahan, A. (2013). Dîvânü Lugâti't-Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi. Ankara: TDK Yay.
- Kâşgarlı Mahmud (1990). Dîvânü Lugâti't-Türk tıpkıbasım / facsimile. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Korkmaz, Z. (1995). Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti't-Türk. Türk Dili Üzerine Araştırmalar I, 256-260, Ankara: TDK Yay.
- Mutiy, İ. & Osmanov, M. (2002). Kâşgarlı Mahmud'un yurdu, hayatı ve mezarı hakkında. çev. H. Kasapoğlu Çengel, Bilig, 23, 188-208.
- Nalbant, M. V. (2008). Dîvânü Lugâti't-Türk grameri I isim. İstanbul: BilgeOğuz Yay.
- Ormanoğlu, Ç., Ormanoğlu, E., ve Işıktaş, G. (2024). Ortaöğretimde tarihî haritalara ilişkin coğrafi bilgi sistemleri tabanlı materyal kullanımı: ilk Türk dünyası haritası örneği. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 4(2), 66-86.
- Oğuz, Ö. & Sever, M. (2008). Dîvânü Lugâti't-Türk'ün nesne dünyası. Kâşgarlı Mahmud Kitabı, 461-481, (ed. F. S. Barutcu Özönder), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Sarıcaoğlu, F. (2008). Kâşgarlı Mahmud: ilk Türk haritacısı. Kâşgarlı Mahmud Kitabı, 121-132, (ed. F. S. Barutcu Özönder), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Saygılı, A. (1974). Doğumunun 1000'inci yılında Beyrunî. Beyrunî'ye Armağan, 1-40, Ankara: TTK Yay.
- Silahdaroğlu, F. (1997). Divanü Lûgatit-Türk'ten derlemeler ve uyarlamalar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Şasi, A., & Yakar, M. (2018). Photogrammetric modelling of hasbey dar'ülhuffaz (masjid) using an unmanned aerial vehicle. International journal of engineering and geosciences, 3(1), 6-11.
- Şen, N. (2019). Dîvânü Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerindeki değerler. Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 2019(1), 35-56.
- TDK, (2011). Türkçe sözlük. Ankara: TDK Yay.
- TDK, Dîvânü Lugâti't-Türk. <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/erişim:14.02.2025>.
- Tekeli, S. (1985). İlk Japonya haritasını çizen Türk: Kâşgarlı Mahmud, Erdem, I(3), 645-651.
- Tekin, T. (1989). XI. yüzyıl Türk şiiri: Dîvânü Lugâti't-Türk'teki manzum parçalar. Ankara: TDK Yay.
- Togan, Z. V. (1939). Eski Türk ve Moğolların haritaları ve haritacılığı meselelerine dair notlar. Kopuz, 5, 164-168.
- Tümer, G. (1992). Bîrûnî. İslâm Ansiklopedisi, 6, 206-215, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1946). Büyük Türk dircisi Kâşgarlı Mahmut hayatı - şahsiyeti - Divanü Lûgatı. İstanbul: TDK Yay.
- Yakar, M., Yıldız, F., Alyılmaz, C. & Yılmaz, H. M. (2009). Photogrammetric study for Sircali Medrese Door. in 9-th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2009, 879-884.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Ankara: Seçkin Yay.
- Yılmaz, R. (2019). Kâşgarlı Mahmud'un haritasına göre Türk dünyası. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- <https://arkeofili.com/babil-dunya-haritasi-antik-dunyanin-bilinen-en-eski-haritasi/>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Babylonian_Map_of_the_World#/media/File:Meissner_Babylonien_und_Assyrien_clay_map_1925.jpg
- https://en.wikipedia.org/wiki/KaraKhanid_Khanate#/media/File:KaraKhanid_Khanate.png
- <https://www.myoldmaps.com/earlymedievalmonographs/2143-al-biruni-world-map/2143-al-biruni>

